

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему:

**СТАНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОЇ ПОЧАТКОВОЇ
МАЛОКОМПЛЕКТНОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ
(II ПОЛ. XX СТ. – ПОЧ. XXI СТ.)**

Виконала:

здобувачка ступеня вищої освіти
спеціальності 013 Початкова освіта

Коваль Наталія Володимирівна

Науковий керівник:

к.пед.н., доц. Гудовсек О.А.

Рецензент:

Рівне – 2020 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ ПОЧАТКОВОЇ МАЛОКОМПЛЕКТНОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ (II пол. XX СТ. – поч. XXI ст.)	8
1.1. Передумови становлення і розвитку сільської початкової малокомплектної школи в Україні	8
1.2. Проблема сільської початкової малокомплектної школи у філософській та психолого-педагогічній літературі	22
1.3. Соціально-педагогічні функції сільської малокомплектної початкової школи	33
Висновки до першого розділу	44
РОЗДІЛ 2. РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОЇ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ (II пол. XX – поч. XXI ст)....	47
2.1. Розбудова системи сільської початкової малокомплектної школи у 1950 – 1990 рр.	47
2.2. Особливості розвитку сільської початкової малокомплектної школи у 1991 – 2019 рр.....	56
2.3. Використання історико-педагогічного досвіду в умовах модернізації сучасної сільської початкової школи	68
Висновки до другого розділу	79
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	87
ДОДАТКИ	98

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах модернізації сучасної системи освіти України та закладів загальної середньої освіти важливе місце посідає вивчення особливостей функціонування початкових шкіл у сільській місцевості та пошук оптимальних шляхів їх подальшого розвитку. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року утворює позицію держави щодо створення єдиного Європейського освітнього простору. Початкова ланка загальної середньої освіти у сільській місцевості в усі часи слугувала основою системи національної освіти. Саме тому її розвиток повинен іти в ногу із повсякденними змінами, які відбуваються в освітньому просторі України та світу, але він не може бути ідентичним до розвитку міської школи. Адже такі чинники, як територіально-географічні, економічні, демографічні, соціокультурні та педагогічні суттєво впливають на її діяльність.

На потребі удосконалення підходів до розвитку початкових шкіл у сільській місцевості вказувалось у таких нормативно-правових документах, як Закони України «Про освіту» (2017 р.), «Про повну середню освіту» (2020 р.), Концепція загальної середньої освіти (2001 р.), Національна доктрина розвитку освіти України в XXI ст. (2002 р.), Національна стратегія розвитку освіти України на період до 2021 року (2013 р.), Державний стандарт початкової загальної освіти (2011 р.), Концепція «Нова школа. Простір освітніх можливостей» (2016 р.), Плану заходів на 2017—2029 роки із запровадження Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» та ін.

Оптимізація мережі закладів загальної середньої освіти, зокрема проблема збереження шкіл, особливо у сільській місцевості, була визначена у «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні» як провідне завдання розвитку освіти. «Адже школа у більшості випадків є

єдиним освітнім закладом на селі, а відтак, не має конкурентів на ринку освітніх послуг і, по суті, є єдиним гарантом права дитини на освіту та певним чином її соціальний захист. Проблема полягає не лише в конституційному праві дитини на освіту, розвитку людського потенціалу. Йдеться про загрозу існуванню сотень населених пунктів. Фактично – це питання національної безпеки» [65, с. 50].

Зважаючи на вищесказане, проблема якості освіти у сільській початковій школі можна вважати національним пріоритетом, адже сучасна соціально-економічна, суспільно-політична та демографічна ситуація в Україні мають негативний вплив на галузь освіти.

Актуальність обраної проблеми зумовлена потребою у рівному доступі школярів як міської, так і сільської місцевості до якісної освіти, що передбачає розвиток сільської початкової школи з урахуванням історичного досвіду, його узагальнення та творчого використання.

Об'єктивний історико-педагогічний аналіз існуючого досвіду надасть можливість визначити перспективи розвитку сільської початкової школи в контексті єдиного освітнього простору.

Опрацювання наукових джерел, що стосуються проблем розвитку закладів освіти сільської місцевості засвідчує, що проведені наукові дослідження можуть стати основою для розв'язання окресленої проблеми. Історико-педагогічній проблемі функціонування закладів освіти сільської місцевості (у тому числі малокомплектних) були присвячені дослідження Ю. Багно, С. Бричок, Д. Демчилі, Г. Іванюк, В. Кравця, Г. Лемко, Г. Черненко, Г. Щуки та ін. Проблему підготовки майбутніх учителів до роботи в сільській початковій школі досліджували О. Біда, В. Кузь, А. Кузьмінський, З. Онишків, Л. Прокопенко, Л. Присяжнюк, О. Побірченко, Р. Пріма, О. Савченко та ін. Теоретичні аспекти розвитку досліджуваного типу закладів освіти відображено у працях вітчизняних учених О. Коберник, Н. Манжелій, В. Мелешко, І. Осадчого, Г. Трішневської, В. Ферштей та ін.

Історіографія наукових досліджень із проблем закладів загальної середньої освіти I ступеня у сільській місцевості свідчить, що не зважаючи на достатню кількість наукових праць із певних аспектів діяльності початкових шкіл, на сьогодні немає цілісного історико-педагогічного дослідження, предметом якого був би розвиток саме малокомплектної школи.

Отже, актуальність порушеної проблеми та її недостатня розробленість та потреба у творчому застосуванні історичного досвіду в реформуванні системи сучасної освіти зумовили вибір теми наукового дослідження: «Становлення сільської початкової малокомплектної школи в Україні (II пол. XX ст. – поч. XXI ст.)».

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу становлення та функціонування сільської початкової малокомплектної школи в Україні другої половини XX – початку XXI ст.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати соціально-економічні, політичні та педагогічні передумови становлення і розвитку сільської початкової малокомплектної школи в Україні впродовж другої половини XX – початку XXI століть.

2. З'ясувати стан дослідженості проблеми сільської початкової малокомплектної школи.

3. Визначити і схарактеризувати основні соціально-педагогічні функції сільської малокомплектної початкової школи.

4. Схарактеризувати основні періоди реформування сільської малокомплектної початкової школи в Україні впродовж другої половини XX – початку XXI століть.

5. Проаналізувати перспективи використання історико-педагогічної спадщини та тенденції подальшого розвитку сільських початкових малокомплектних шкіл України.

Об'єкт дослідження – сільська початкова малокомплектна школа в Україні (II пол. XX – поч. XXI століття).

Предмет дослідження – становлення і розвиток сільської початкової малокомплектної школи України в системних освітніх трансформаціях другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.

Для реалізації поставлених завдань і досягнення мети застосовувалися такі **методи дослідження**: пошуково-бібліографічний, джерелознавчий – для систематизації та класифікації наукової та історико-педагогічної, методичної літератури, документів, періодичних видань за обраною темою; порівняльно-історичний, порівняльно-зіставний, пошуково-бібліографічний – для вивчення й аналізу досліджуваної проблеми в хронологічній послідовності та динаміці; історико-хронологічний та історико-структурний – для визначення основних етапів розвитку сільської початкової малокомплектної школи України; ретроспективний, структурно-системний аналіз змісту, форм і методів художньо-естетичного виховання – для виявлення особливостей змістово-методичного, матеріально-технічного, кадрового забезпечення розвитку досліджуваного освітнього закладу і визначення можливостей творчого використання історичного досвіду в сучасних умовах.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали фондів бібліотек: Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. Сухомлинського, Національної наукової бібліотеки імені В. Вернадського, наукової бібліотеки Рівненського державного гуманітарного університету; архівні матеріали; документи офіційного характеру; наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, нормативно-правові документи; матеріали періодичних видань, ресурси Інтернету тощо.

Практичне значення роботи полягає в тому, що проаналізований та узагальнений досвід діяльності сільської початкової малокомплектної школи України сприяє збереженню й передачі історико-педагогічного досвіду. Результати дослідження можуть бути використані під час викладання лекційних курсів та проведення практичних занять з дисциплін «Основи педагогіки», «Дидактика», «Історія педагогіки», «Порівняльна педагогіка», а

також у процесі фахової підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи у закладах освіти I ступеня; у освітньому процесі закладів післядипломної педагогічної освіти для підвищення рівня фахової кваліфікації вчителів початкових шкіл сільської місцевості.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом обговорення на засіданнях кафедри педагогіки початкової освіти РДГУ (2019-2020 рр.), на звітній науково-практичній конференції викладачів, співробітників, докторантів, аспірантів та студентів Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, 2020 р.), на Регіональній науково-практичній конференції «Сучасний вчитель початкової школи: досвід, пошуки та перспективи» (Рівне, 2019 р.), Всеукраїнській науково-практичній е-конференції «Імплементация інклюзивної освіти в контексті реформування Нової української школи» (Рівне, 2020 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Формування у школярів та студентської молоді нових смислів в освітньо-виховному процесі» (Рівне, 2020 р.).

Публікації. За темою дослідження опубліковано дві статті, а саме: «Педагогічні погляди на становлення сільської початкової малокомплектної школи в Україні» розміщена у збірнику Професійний розвиток педагога: збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції (2019 р.), а також «Особливості організації діяльності початкової малокомплектних шкіл сільської місцевості в Україні (II пол. XX ст. – поч. XXI ст.)» опублікована у збірнику Професійний розвиток педагога; матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (2020 р.)

Структура роботи. Дипломна робота складається із вступу, двох розділів, висновків до них, висновків, списку використаних джерел (110 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дипломної роботи становить 98 сторінок, з них 87– основного тексту.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ ПОЧАТКОВОЇ
МАЛОКОМПЛЕКТНОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ
(II пол. XX СТ. – поч. XXI ст.)

1.1. Передумови становлення і розвитку сільської початкової малокомплектної школи в Україні.

Вимоги суспільства до закладів освіти, потреба учнів у якісних знаннях та освітніх послугах, труднощі у забезпеченні даної потреби в умовах малочисельного закладу освіти першого ступеня привертає увагу до проблем життєдіяльності початкової школи у сільській місцевості.

З метою виявлення передумов розвитку сільської початкової школи необхідно дослідити її походження, виникнення та становлення, адже, як стверджує О. Сухомлинська, «нині неможливо розпочати розв'язання проблеми, не визначивши, що ж було зроблено до цього, від чого потрібно відштовхнутись, розвиваючи, розбудовуючи нове знання» [95, с. 8]. Багатовіковий тернистий шлях розвитку закладів освіти України дає можливість краще усвідомити особливості педагогічного процесу, зумовлені сукупністю історичних, соціальних, економічних та педагогічних чинників. Саме аналіз та узагальнення історичного досвіду, дослідження тенденцій суспільства у питанні розвитку сільської початкової школи потребує особливої уваги.

Офіційна згадка про започаткування шкільництва з'являється у літописі 988 р., а саме у наказі князя Володимира, де мова йшла про школи для дітей київської знаті, в яких здійснювалося навчання не лише грамоті, а й викладалося сім «вільних мистецтв» [55, с. 91-92].

Однак вчені вважають, що передумовою виникнення у X – XI ст. київських шкіл були язичницькі школи, які існували ще до запровадження християнства [94, с.12-14]. Пізніше, у XI столітті початкову освіту представляли два типи шкіл: «вчення книжного» і «вчення грамоти». Але сам термін «школа» вперше з'явився у 1388 р. в грамоті, що була написана у м. Луцьк, і стосувався освітніх осередків кінця X – XIII століть [5, с.73].

Аналіз першоджерел засвідчує, що становленню сільських початкових шкіл передували довготривалий багатовіковий шлях та історичний досвід. Кожний наступний етап його розвитку вимагав критичного опанування минулого. За час свого існування школи були різними як за своєю метою, так і структурою та назвою: січові, монастирські, братські, дяківки, козацькі, протестантські, міністерські, земські, церковнопарафіяльні. Починаючи з кінця XVI ст. найбільш поширеними школами у сільській місцевості були школи мандрівних учителів-дяків.

С. Сірополко зазначає, що: «стародавня школа була єдиною школою не лише в тому розумінні, що була призначена для всіх верств громадянства, але й тому, що обсяг знання кожної школи міг бути приблизно однаковим, хоч обсяг той не визначався наперед якоюсь певною програмою, а відповідав знанням учителів та здібностям й інтересам тих, хто у них вчився» [90, с. 35].

Важливу роль у розвитку освіти в Україні в період XVI – XVII ст. відігравали початкові заклади освіти, які організовувалися братствами (Києво-Братська колегія, Луцька братська школа, Львівська братська школа, Острозька школа-академія). Ці школи навчали дітей із різних верств населення. Початок реформ та зміни правового становища селян (а саме відміна кріпосного права), дали потужний поштовх для створення нової моделі організації освітнього процесу серед простого народу та появи нових типів початкових шкіл [58]. Цей період представляють праці таких діячів та видатних педагогів, як Х. Алчевської, П. Грабовського, Б. Грінченка, Т. Лубенця, С. Русової, С. Сірополко, Я. Чепіги та ін.

Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що відкриття церковнопарафіяльних шкіл у кожній парафії (згідно указу Київського митрополита) відповідало потребам життя народу того часу, забезпечувало виховання дітей, надавало елементарну освіту значній кількості населення. Освітній процес церковнопарафіяльних шкіл ґрунтувався на національних та загальнолюдських цінностях. Вчителями використовувалися різноманітні форми, методи та засоби виховання учнів.

Варто відзначити, що церковнопарафіяльні школи досягли успіху в організації освітнього процесу. Адже у другій половині XIX – початку XX століття характерним було економічне піднесення, розвиток виробничих відносин, що відповідно вимагало освіченості від населення. Це зумовило збільшення кількості початкових шкіл, найбільш розповсюдженими серед яких були церковнопарафіяльні [15]. Дослідження показують, що майже в усіх поміщицьких маєтках Волині на початку XX століття діяли церковнопарафіяльні школи, які утримувались коштом доброчинності священиків, поміщиків, громадських товариств, передусім, учительських. Вчителі змушені були одночасно навчати різновікові групи, що не могло не позначитись на ефективності освітнього процесу та якості знань учнів.

Аналіз праць таких науковців, як С. Бричок, Л. Медвідь та ін. [16; 59] дає підстави стверджувати, що церковнопарафіяльні школи відіграли важливу роль у становленні початкової освіти, зокрема в сільській місцевості.

Проведена у 1864 р. шкільна реформа, що передбачала право народу на освіту, сприяла значному зростанню кількості народних шкіл. Важлива роль у цьому належала земствам, які ініціювали створення початкових шкіл на селі (у 1874 р. їх налічувалося 16310) [59, с. 97].

Важливе значення у становленні сільської початкової освіти та підготовці народних учителів має діяльність М. Корфа. Як зазначає С. Сірополко, «заслуга його полягає не тільки в тому, що він виробив тип

дешевої трирічної школи, де один учитель одночасно займається з учнями трьох класів в одній кімнаті, визначив програму курсу, підготував у своїй школі та на земських учительських курсах цілий гурт учителів і учительок, ідейно відданих учительській праці, склав низку підручників для учнів та учителів, але й тому, що він скерував земську школу в напрямі збагачення учнів корисним знанням та виховання їх на загальнолюдських засадах» [90, с. 350]. Варто відзначити, що М. Корфом створювалися підручники та методичні посібники для забезпечення діяльності земських шкіл, ним вперше в Україні було започатковано моніторинг якості освіти учнів початкових шкіл сільської місцевості [109].

Опікуючись земськими школами, багато зусиль для розвитку шкільної і позашкільної освіти та просвітницької діяльності у сільській місцевості доклали також Х. Алчевська, Б. Грінченко, Т. Лубенець.

Аналіз науково-педагогічної літератури дає підстави стверджувати, що земства, як найбільш ефективна система місцевого спрямування, позитивно вплинули на стан освіти в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ століть.

У селах Лівобережної України, окрім церковнопарафіяльних і земських шкіл, поширеними були міністерські школи, керівництво якими здійснювало міністерство народної освіти.

К. Ушинський вважається першим теоретиком та першим практиком народної школи. Йому вдалося вибудувати чітку систему початкової народної школи, визначити мету, завдання та характер її діяльності. Він створював методичні вказівки та навчальні книги для учителів. особливого значення К.Ушинський надавав сільській школі.

Так, у своїй праці «К вопросу о народной школе» педагог зазначав: «В основу будь-яких позитивних зрушень в народному побуті, в основу будь-якого висхідного руху цивілізації сільського населення, повинна, беззаперечно, лягти народна школа, яка б, вносячи в наші села здорове початкове виховання, відкрила зір і слух, душу й серце народу урокам

великих наставників людства: природи, життя, науки й християнської релігії» [101].

Для розробки загальнопедагогічних основ організації сільської початкової народної школи були надзвичайно цінними праці М. Бунакова, С. Миропольського, С. Рачинського, Г. Фальборка та ін. [83].

Враховуючи заборону навчання українською мовою, національна ідентичність формувалась за допомогою дизайну закладів освіти, які були споруджені в українському стилі, а до програми навчання вводилося вивчення фольклору, народних ремесел, історії та географії рідного краю.

Після реформи 1869 року на західноукраїнських землях управління шкільництвом належало Крайовій Шкільній Раді (КШР), яка наголошувала на обов'язковості та безоплатності початкової освіти, визнавала право навчатися рідною мовою. Відповідно до статистичних даних, у 1909 році в Галичині діяло 5178 шкіл, з яких 2375 українських, 2779 польських та 24 німецькі. Майже усі державні українські народні школи були сільськими малокласівками [54].

Варто зауважити, що у 1893 році було запроваджено поділ народних шкіл на два типи: вищий (міський) та нижчий (сільський). В основі поділу було покладено ідею наближення змісту початкової освіти до змісту професійної школи, орієнтованого на майбутній фах учня. Навчанням сільських дітей, більшість яких були українцями, займались школи нижчого типу, до яких належали одно-, дво-, три- і чотирикласні. Діяльністю і фінансуванням приватних українських народних шкіл, виданням нових підручників (зокрема, букваря В. Барвінського, І. Бічая, читанки О. Патрицького, О. Левицького, Ю. Романчука, О. Поповича) займалися прогресивні культурно-освітні товариства та релігійні організації.

У кінці XIX століття Наддніпрянська Україна знаходилася у складі Російської імперії, а Галичина і Буковина – під владою Австро-Угорщини. Це зумовило формування відмінних рис у системі освіти України.

На нашу думку уваги заслуговує розвиток народної школи на Буковині, де для розвитку початкової освіти було створено сприятливі економічні, суспільно-політичні та культурні умови [74].

У період національно-визвольної боротьби українського народу (1917-1920 рр.) відбулося реформування системи освіти, яке «відкрило для нижчих верств більший доступ до неї на всіх рівнях» [92, с. 229], що мало позитивне значення для сільських дітей. Школа проголошувалася національною, відповідно навчання відбувалося рідною мовою, запроваджувалися українознавчі предмети, використовувалися народні традиції українського народу. При цьому сільські школи мали можливість змінювати форми організації освітнього процесу: окрім навчання учні працювали в виробничих бригадах та на пришкільних ділянках. На думку науковців, залучаючи учнів до праці в сільському господарстві, сільська школа виконувала певні специфічні функції [31]. Розбудова національної школи стала всенародною справою. «Кожне село намагалося мати в себе українську школу, складало приговори, збирало кошти, відводило помешкання, давало ґрунт, розшукувало вчителів» [90, с.72]. Найбільшим успіхом вважалось об'єднання усіх типів початкової школи, введення обов'язкового початкового навчання. Станом на 1919 р. в Україні діяло 50244 початкових школи [59].

Враховуючи усе вищезазначене, можна стверджувати, що у 1920-1923 рр. відбулося становлення нормативної бази нової моделі освіти; започаткована та впроваджена структура школи мала суттєве значення для розвитку початкової освіти на селі.

Українська педагогічна еліта періоду 1917-1933 рр. (О. Музиченко, І. Огієнко, С. Русова, Я. Ряппо, І. Стешенко, С. Сірополко, Я. Чепіга та ін.) основною ідеєю розвитку початкової освіти вважала визнання цінності особистості дитини, її права на вільний розвиток і виявлення своїх здібностей.

Наукові дослідження П. Дроб'язко, Л. Медвідь, Л. Ярошук та ін. дають підстави стверджувати, що завдяки ініціативі та активності сільських громад було досягнуто результативності педагогічних реформ, адже саме участь органів самоврядування та місцевих учителів у реформуванні освіти виступили рушієм даної справи. Це сприяло ліквідації неписьменності серед селян.

Але вже у 1922–1923 н.р. сільські початкові школи були передані на утримання місцевих громад. Тогочасні зміни у суспільстві, господарська розруха, бідність сільських родин негативно позначились на розвитку сільської школи, сприяли розриву її зв'язків із культурним середовищем та традиціями українського шкільництва.

Із 1933 р. розпочинається занепад української педагогічної думки, спричинений русифікацією школи та ліквідацією національних особливостей системи освіти в Україні. Малокомплектна початкова школа залишалася основним типом школи на селі. С. Іванов вказує, що «98% наших сільських шкіл є однокласними і такий стан справ, звісно, важко виправити в найближчий час. Зробити всі наші школи відразу трьох- і чотирьохкласними не дозволяють ні матеріальні ресурси Республіки, ні наявна кількість педагогічних навчальних закладів, які готують шкільних працівників» [21, с. 10].

Відсутність документів, характерних для початкових шкіл сільської місцевості у період воєнних дій Другої світової війни на території України зумовило складність вивчення змін у 40-х – першій половині 50-х років ХХ століття. «За роки війни Україна втратила близько 27,5% довоєнного складу вчителів. Поповнення вчительських кадрів відбувалося завдяки реєвакуації вчителів, діяли короткотермінові педагогічні курси, жіночі педагогічні класи, мережа жіночої освіти, до роботи в школі залучалися спеціалісти, які не мали педагогічної освіти» [50, с. 7]. У післявоєнний період розвиток шкільництва на західноукраїнських землях відбувався у постійній протидії

націоналістичного підпілля ОУН, УПА й органів радянської влади, що впливало на відновлення діяльності закладів загальної середньої освіти загалом та початкових шкіл сільської місцевості зокрема.

Окремої уваги заслуговує розвиток початкової школи сільської місцевості другої половини ХХ століття, адже започатковані в той час освітні процеси і сьогодні мають місце у вітчизняному науково-педагогічному дослідженні.

Як зазначає С. Сворак, «зважаючи на роль і місце освіти в житті суспільства, цілком логічним видається висновок, що поступальний розвиток, хай і з певними колізіями, забезпечується тими суспільствами, країнами, в яких створені і постійно вдосконалюються найбільш ефективні освітні системи. У тих країнах освіта виступає своєрідним «локомотивом» економічного і суспільного розвитку. Водночас, в умовах певної нестабільності, а то й кризових явищ, вона виступає і як своєрідний соціальний «амортизатор» суспільства» [89, с. 2].

Основні напрями розвитку початкової школи сільської місцевості в системі освіти України 50-х років ХХ століття варто розглядати з врахуванням суспільно-економічного розвитку країни, враховувати відродження традиційних зв'язків сільської початкової школи із соціальним середовищем, потребою перебудови змісту, методів і форм навчання, упровадженням освітніх реформ зазначеного періоду.

Розвиток сільської початкової школи зумовлювався суперечностями між державною стратегією її розвитку, яка передбачала широкий доступ дітей до освіти, підготовку педагогічних кадрів різноманітними освітніми закладами, та обмеженими матеріальними ресурсами, які були зумовлені наслідками війни. Оскільки матеріальне та фінансове забезпечення покладалось на колгоспи, то початкова школа вважалась структурною одиницею сільського господарства, а це значно затримувало її розвиток.

Проте важливим досягненням цього періоду вважаємо зростання чисельності початкових шкіл сільської місцевості, доступ до яких було відкрито для всіх дітей шкільного віку; проведення значної роботи з ліквідації неписьменності дорослого населення; будівництво та ремонт шкільних приміщень [89].

Аналіз архівних даних дозволяє стверджувати, що у 50-і роки ХХ століття у сільській місцевості школи I ступеня займали понад 50 % від кількості закладів загальної середньої освіти. І лише з 1965 р. їх кількість стала приблизно рівною із школами I-II-го ступенів (див. Додаток А).

Після введення у 1959 році загальної обов'язкової 8-річної освіти, дозволено було у сільській місцевості зберегти лише самостійні школи 1–4 класів, а після закінчення навчання учні переходили до восьмирічних шкіл [33]. Початкова школа перетворилась на фундамент подальшого навчання.

У 60-ті роки ХХ століття розвиток сільської початкової школи залежав не лише від соціально-економічних та культурних потреб суспільства, але й значною мірою від постанов партії й уряду.

У даний період функціонували три типи загальноосвітніх шкіл: початкові (I ступеня), восьмирічні (у 50-ті роки – семирічні, I-II ступенів) та середні (I-III ступенів). На їх кількість впливали демографічні та господарські умови кожного окремого регіону. Підставою для організації того чи іншого типу школи була наявна кількість майбутніх учнів. За вказівками про порядок складання плану мережі шкіл початкові класи повинні були мати не менше 40 учнів. Якщо кількість дітей була меншою, то дозволялось існування однокласних (36 учнів на комплект за умови об'єднання трьох-чотирьох класів) та двокласних (більше 36 учнів) початкових шкіл. Відкриття початкової школи з меншою кількістю школярів необхідно було погоджувати із виконкомом обласної Ради депутатів трудящих [19, с. 2-3].

У 50-60-х роках ХХ століття саме малокомплектна школа посідала особливе місце серед сільських початкових шкіл. М. Мельников, В. Помагайба займалися питаннями організації навчально-виховного процесу та розробили методику навчання для даного типу шкіл [62; 202]. На початку 60-х років ХХ століття зміст початкової освіти базувався на тісному зв'язку наук із життям, із участю дітей у різних видах суспільно корисної праці.

У 1969-1970 н.р. відбувся перехід на трирічний термін навчання у початковій школі, який виявився особливо складним для сільських малокомплектних початкових шкіл. У зв'язку із введенням нових навчальних планів та програм, дана трансформація вимагала перепідготовки вчителів початкових класів, оволодіння інноваційними методами і формами роботи з молодшими школярами, вдосконалення їхньої методичної підготовленості до нових умов.

Г. Щука, досліджуючи проблеми розвитку сільської школи, прийшла до висновку, що «зменшення терміну навчання в початковій школі лише погіршило ситуацію з освітою дітей із віддалених сіл. Матеріали преси свідчили, що незважаючи на розпорядження уряду, більшість четвертих класів залишилася в початкових комплектах. Причому виконати вимогу про переведення їх на предметне викладання було практично неможливо» [108, с. 91]. Як наслідок, більшість випускників четвертих класів малокомплектних початкових шкіл мали нижчий рівень успішності порівняно із своїми однолітками, а навчаючись у п'ятому класі, успішність ще більше знижувалась.

Результати перевірок успішності у малокомплектних сільських початкових школах наводили педагогічних працівників на думку, що погіршенню якості навчання сприяли відсутність потрібної методичної допомоги, незадовільна матеріально-технічна база та кадрове забезпечення [108, с. 91].

Аналіз архівних джерел дає підстави стверджувати, що проблемами мережі сільських малокомплектних шкіл займалось безпосередньо Міністерство освіти УРСР, про що свідчать різноманітні довідки та інформації. Так у стенограмі засідання Міністерства освіти УРСР від 24 січня 1973 р. «Удосконалення мережі шкіл», з поміж іншого зазначалось, що у 720 початкових школах навчалось до 10 учнів, 115 учнів – у 158 школах; у 41 школі функціонувало лише по 4 класи-комплекти; в 290 школах навчалось до ста учнів [82, арк. 33].

З метою подолання відмінностей між міською та сільською школами у другій половині 70-х – 80-х років ХХ ст. стало введення кооперації малокомплектних початкових шкіл із культурно-освітніми закладами села. Так, малокомплектні школи були включені до структури центрів системи культурно-побутового обслуговування населення, наприклад у населених пунктах із населенням 250 мешканців здійснювали кооперування дитячих дошкільних закладів із початковими школами [69, с. 32]. Спроба об'єднання матеріальних ресурсів малокомплектних шкіл та закладів культури мала позитивне значення для розвитку сільських шкіл. Проте, не зважаючи на це, наповнюваність класів у сільській місцевості знижувалася. Причиною такої ситуації були суперечності у процесі розбудови освіти. Адже на формування шкіл зазвичай впливають економічні, соціальні, демографічні, організаційно-педагогічні, географічні та інші чинники. Однак у 70-х – 80-х років ХХ ст. домінуючими були внутрішньогалузеві чинники: педагогічна недоцільність і неекономічність функціонування сільських малокомплектних початкових шкіл, що згодом мали такі негативні наслідки:

- закриття сільських початкових шкіл зумовило різке погіршення забезпечення сільськогосподарського виробництва робочою силою;
- збільшення кількості пришкільних інтернатів, виховання та проживання дітей без батьківської опіки спричиняло подвійні матеріальні збитки родині: діти не допомагали у веденні власного

підсобного господарства, крім того, батькам доводилось витратити додаткові кошти на їх проживання і харчування;

- у населених пунктах, де не було шкіл, спостерігалось збільшення міграції сільського населення.

Дослідження науковців свідчать, що освітні реформи 1984 та 1987–1988 рр. не мали успіху[42].

Відсоток сільських малокомплектних початкових шкіл поступово зменшувався в результаті укрупнення шкіл і ліквідації неперспективних сіл, проблемою залишалось питання підвозу учнів, які не мали можливості приходити пішки. Рівень матеріально-технічного забезпечення освітнього закладу залежало від економічного розвитку сільського господарства. Тому, незважаючи на деяке поліпшення, матеріально-технічна база більшості сільських освітніх закладів не задовольняла потреби освітньо-виховного процесу школи [45].

Серйозною проблемою було забезпечення сільських малокомплектних початкових шкіл кваліфікованими вчителями, незнання ними сільських традицій. Додатковими труднощами були ще і незнання ними місцевих традицій, не продумана система підвищення кваліфікації, відсутність педагогічного колективу, незадовільні умови праці і життя сільського вчителя, скорочення фінансування сільських шкіл за рахунок колгоспів [40].

У 90-ті роки ХХ ст. простежувались зміни у професійних функціях вчителя сільської школи. Педагогам створювались можливості для подолання одноманітності, зокрема поширення педагогічного досвіду, налагоджувався зв'язок навчання з життям та взаємодія школи та сільського соціуму [3]. У цей період науковці та педагоги-практики цікавились аспектами функціонування сільської малокомплектної школи в Україні, досліджували вплив початкових шкіл сільської місцевості на розвиток сільськогосподарського виробництва, народної культури, підвищення рівня

культурного життя сільської громади, специфіку розвитку різних типів сільських шкіл [45].

Матеріально-технічне забезпечення та фінансування сільських малокомплектних шкіл, яке діяло у радянській період, втрачало свій потенціал. Школи залишалися без необхідної фінансової підтримки. Не зважаючи на те, що початкова школа сільської місцевості має спільні риси з міською школою (програми, навчальний план, традиційна урочна форма проведення занять, режим роботи, підручники), існують і відмінності, які пояснюють труднощі у вирішенні проблем початкової сільської школи.

Аналіз діяльності початкових шкіл сільської місцевості загалом, та малокомплектних зокрема, покликаний гострою потребою сьогодення – пошук оптимальних напрямів розвитку сучасних початкових навчальних закладів у сільській місцевості. Варто зазначити, що означені заклади освіти у різний історичний період зазвичай відповідали запитам суспільства та громади, інтересам сім'ї, створювали сприятливі умови для здобуття початкової освіти дітьми молодшого шкільного віку у рідному селі.

Проголошення у 1991 році Україною незалежності позитивно позначилось на розвитку початкової школи першого ступеня сільської місцевості. Так на засіданні Колегії Міністерства освіти України було прийнято ухвалу про створення сприятливих умов для забезпечення функціонування оптимальної мережі закладів загальної початкової освіти в сільській місцевості; у селах, де відсутні школи, відкривались нові початкові школи; покращувалась навчально-матеріальна база таких закладів освіти тощо [87, с. 3].

Однак, спад природного приросту населення в Україні загострив проблему закладів освіти сільської місцевості. Станом на 1.09.1998 р. в країні було понад 3 тисячі сіл, де впродовж останніх п'яти років не народилося жодної дитини; із 1991 по 2012 роки з карти України зникло 641 село [105]; із 2001 по 2012 рр. кількість учнів у сільській місцевості зменшилася на 40,1 %

і становила 868 тис. учнів; кількість загальноосвітніх навчальних закладів I ступеня сільської місцевості скоротилася з 2573 у 2000/2001 н. р. до 2260 у 2004/2005 н. р.) [67, с. 169 – 171]. Внаслідок природного скорочення населення у початкових школах сільської місцевості значно зменшилася чисельність учнів та відповідно зросла кількість малокомплектних початкових шкіл сільської місцевості.

Проте, статус малокомплектної школи був неофіційний, адже в нормативних і законодавчих документах даний термін був не узаконений, а відповідно і майже не враховувалася специфіка її діяльності.

На думку В.Мелешко, такі факти, як відсутність загальноосвітніх навчальних закладів у майже 50 % сіл України, застаріла матеріально-технічна база шкіл, свідчать про недостатню реалізацію освітніх потреб учнів сільської місцевості [60, с. 1].

Як результат, саме збереження у сільській місцевості освітніх закладів першого ступеня, їх осучаснення, реконструкція, створення умов для забезпечення відповідного рівня освіти для учнів початкових шкіл сільської місцевості сьогодні визнано одним із напрямів реформування освітньої галузі. Про це йдеться у державних нормативних документах України [64]. В.Кремень у своїй доповіді на парламентських слуханнях, наголошував на потребі кожного села, навіть якщо там є хоча б декілька дітей відповідного віку, у дитячому садку та початковій школі. Це дало б можливість забезпечити сільських дітей освітою, зекономити на шкільному транспорті, та звільнити дітей від щоденних подорожей [70]. Однак правильно виставлені пріоритети та прийняті державні рішення з питань розвитку сільської початкової школи нажаль не завжди отримують втілення в життя.

Враховуючи, що жодна наука не може рухатися уперед без урахування історичного досвіду, для розв'язання проблем сільських початкових шкіл важливе значення має осмислення та оцінка надбань минулого. Як зазначав В.Вернадський, кожне наступне наукове покоління продовжує вивчати

історичні досягнення науки. Це зумовлене не лише новими документами та новими способами досліджень, але і пошуком в історії науки відображення наукових течій сьогодення [18].

1.2. Проблема сільської початкової малокомплектної школи у філософській та психолого-педагогічній літературі

Грунтовне вивчення та творче переосмислення історичного досвіду допоможе якісно модернізувати сучасну початкову школу сільської місцевості. Дослідженням історії розвитку, особливостями діяльності сільських початкових шкіл займалися видатні українські педагоги, громадські та культурно-освітні діячі різних періодів, такі як С. Бричок, Б. Грінченко, Г. Іванюк, М. Корф, В. Кузь, Т. Лубенець, В. Мелешко, З. Онишків, О. Савченко, С. Сірополко, О. Сухомлинська, С. Русова, К. Ушинський, Я. Чепіга та інші. Питання впливу соціально-економічного розвитку суспільства на розвиток освіти в сільській місцевості висвітлено у працях сучасних українських науковців В. Андрущенка, А. Бойко, І. Зязюна, В. Кременя, В. Лутая, М. Романенка та ін.

Висвітлення проблем розвитку сільської малокомплектної початкової школи другої половини ХХ – початку ХХІ ст. передбачає (на думку Г. Корнетова) в першу чергу вивчення історичних, культурологічних, соціологічних, політичних факторів зовнішнього впливу. Адже розвиток освіти загалом та школи зокрема не може розглядатися окремо від розвитку суспільства та держави [49, с. 90-104].

Важливе значення у дослідженні специфіки діяльності сільських закладів загальної середньої освіти (у тому числі і малокомплектних початкових шкіл) має наукова праця Д. Демчили «Передумови здійснення загальної середньої освіти в сільській місцевості» (1969) [26], в якій було

описано особливості функціонування сільських шкіл, специфіку організації освітньо-виховного процесу та діяльності сільських учителів.

Проблемою діяльності й розвитку сільської школи займався і відомий український педагог В. Сухомлинський. У своїх працях «Школа радості» (1976), «Павлиська середня школа» (1977), «Розмова з молодим директором» (1977) та інших ним зроблено узагальнені дослідження досвіду організації освітньо-виховного процесу у сільських. Автор, досліджуючи проблему особливостей сільської школи, зокрема її соціокультурної функції, вказує на те, що «сільська школа далеко не те, що школа міська. На неї покладається зовсім особлива місія. Сільська школа – найважливіший, головний, іноді – в силу умов, що складаються, – єдиний осередок культури. Вона задає тон усьому інтелектуальному, культурному і духовному життю села» [97, с. 418].

Вагомими дослідженнями, які розкривають проблеми саме сільської малокомплектної початкової школи та вказують на шляхи їх подолання, є праці В. Помагайби «Робота вчителя в малокомплектних школах» (1968), Г. Суворової «Совершенствование учебного процесса в малокомплектной начальной школе» (1980). У вищезазначених працях досліджено особливості організації освітнього процесу у малокомплектних початкових сільських школах, умови та пошук шляхів його вдосконалення. Проте варто зазначити, що у 60-80-х роках ХХ століття великий вплив на дослідження мали соціально-економічні та політико-ідеологічні особливості суспільства. Як зазначав професор Г. Іванюк, історико-педагогічні дослідження даного періоду не розкривали існуючі суперечності у розвитку сільської школи, а саме: «взаємовплив колгоспного виробництва і школи на селі; збитки, що були нанесені селу в результаті непродуманих державних рішень про «переселення» та «зселення» мешканців сіл; закриття малочисельних шкіл та відкриття великих типових середніх шкіл із пришкільними інтернатами, що зумовлювало віддаленість учнів від школи» [42, с. 45].

Важливими у об'єктивності розкриття освітніх процесів у сільських малокомплектних початкових школах визначеного нами періоду є дослідження, що проводилися після проголошення незалежності України, а відтак позбавлені ідеологічних обмежень.

Значущою у даному напрямі є кандидатська дисертація Г. Щуки «Проблеми розвитку сільської школи в українській педагогічній пресі в 50-80-ті роки ХХ століття» (2007), автор якої дала теоретичне узагальнення базових проблем розвитку сільської початкової школи (у тому числі і малокомплектної), вказавши на рівень висвітлення даного питання в українській педагогічній пресі 50-80-х років ХХ століття. Г.Щукою названо основні принципи вдосконалення системи сільських шкіл досліджуваного періоду та зацентровано увагу на існуючих суперечностях у розвитку закладів освіти, зокрема на упередженості у висвітленні певних проблем діяльності шкіл у сільській місцевості, переважання професійно-трудового спрямування освітніх закладів. На думку науковця, в організації освітнього процесу було допущено серйозні прорахунки. Об'єктивними причинами даного вона вважає те, що «державної програми розвитку сільських шкіл не існувало. Повна підпорядкованість партійним інтересам, фінансова неспроможність держави, відокремленість від національної культури стали основними перепонами на шляху прогресивного розвитку сільських шкіл» [108, с.74].

Феномен сільської малокомплектної початкової школи досліджуваного періоду став основою наукового дослідження М. Гур'янової. Нею обґрунтовано типологію сільських шкіл, специфіку їх діяльності (зокрема малочисельність учнів, багатогранна діяльність вчителів; відсутність вибору закладів освіти в просторі, залежність функціонування шкіл від їх місця розташування, соціально-економічного розвитку села, району, регіону [25, с. 20-29].

Значні зміни у житті українського суспільства після проголошення незалежності України (1991 р.) суттєво вплинули на відродження національної системи освіти. Як наслідок – зріс інтерес учених до вивчення педагогічної думки та історії української школи. Почали з'являтися наукові праці, зумовлені проблемами розвитку освіти в умовах ринкових відносин, модернізації системи закладів освіти у сільській місцевості, в тому числі і шкіл I ступеня.

Важливими для сучасних досліджень проблем розвитку сільських початкових шкіл є науково-педагогічні праці академіка О.Савченко. Основні тенденції розвитку початкової освіти у період становлення національної школи висвітлені з позицій гуманістичної, особистісно-орієнтованої педагогіки, визначає етапи реформування її змісту [84].

Особливої уваги заслуговує обґрунтування соціально-педагогічних проблем розвитку та діяльності сільських малокомплектних шкіл, а саме: недостатнє кадрове забезпечення, близькість до природи та сільськогосподарського оточення, вплив громадської думки; завантаження учителів та батьків сільським господарством; відсутність позашкільних закладів на селі; неякісне забезпечення оздоровчих функцій школи, недостатня турбота про фізичне здоров'я та емоційний стан учнів; зазвичай слабка готовність дітей до навчання; робота вчителя з різновіковим малочисельним колективом учнів у класах-комплектах; переважання самостійної роботи; недостатня кількість технічних засобів навчання, наочності [88].

У посібнику «Дидактика початкової школи» О. Савченко присвятила розділ дослідженню освітнього процесу у сільській малокомплектній початковій школі, у якому розкриваються особливості структури уроків у класах-комплектах, подаються їх різновиди, представлена тематична карта, яка стисло і чітко представляє послідовність структурної організації малокомплектних шкіл тощо [86, с. 348]. Важливим завданням науковець

вважає підготовку особистісно-орієнтованого вчителя для сільської малокомплектної початкової школи, оскільки «сільський учитель має враховувати природні зв'язки формування особистості в умовах родинних стосунків та національних особливостей виховання» [85, с. 139 - 142].

Проблемі діяльності сільських малокомплектних шкіл присвячені наукові праці З.Онишківа. Аналізуючи діяльність сільських початкових шкіл в умовах переходу на нову структуру і зміст освіти, він звертає увагу на специфіку навчання шестирічних першокласників в умовах малокомплектної школи, на доцільність використання однотемних та однопредметних уроків, на необхідності керувати самостійною роботою учнів. Автор був переконаний, що діяльність учнів необхідно спрямовувати на оволодіння вміннями і навичками ведення сучасного сільського господарства. Вчений також пропонував різноманітні методи роботи учителя під час організації індивідуального навчання в закладах загальної середньої освіти, де чисельність учнів у класі менше п'яти осіб [68].

Л. Присяжнюк у своїх працях досліджувала педагогічні умови підготовки майбутніх учителів початкових класів сільських малокомплектних шкіл, надаючи перевагу колективним формам роботи з учнями [79, с. 10]. Автор розробила методи організації освітнього процесу із шестирічними першокласниками в класах-комплектах та запропонувала методичні рекомендації щодо комплектації учнівського колективу, укладання розкладу занять, організації навчальних занять та позакласної роботи в умовах малокомплектної початкової школи [80].

О. Побірченко у своєму дисертаційному дослідженні охарактеризувала особливості підготовки майбутніх учителів до професійної діяльності в сільських малокомплектних школах. Важливими умовами осучаснення даного процесу вона вважала стимулювання майбутніх учителів, створення позитивного ставлення до професійної діяльності в умовах сільської місцевості, вдосконалення практичних умінь та навичок, формування

професійних особистісних якостей для успішної діяльності в умовах сільської початкової школи [75].

До проблеми підготовки майбутнього вчителя сільської малокомплектної школи звертався А. Кузьмінський [53]. На його думку, багатопредметність викладання негативно впливає на якість навчання. На підставі аналізу специфіки діяльності сільських малокомплектних шкіл він робить висновок, що заклади вищої освіти часто не враховують особливості організації освітнього процесу у сільських школах, а відтак і діяльності вчителів.

О. Біда у низці наукових досліджень презентує оптимальні умови організації освітнього, навчання обдарованих дітей, вивчає особливості організації навчальних занять, самостійної та позакласної роботи молодших школярів, використання сучасних педагогічних технологій, як наприклад інтерактивного навчання [12].

Свій професійний доробок І. Волощук присвятив розвитку творчих здібностей талановитих і обдарованих молодших школярів як рушійної сили, що сприяє розвитку сільської школи [20].

Розробкою системи психолого-педагогічного проектування освітньо-виховного процесу в сільській малокомплектній школі займався О. Коберник. На його думку, «моделюючи та організовуючи виховний процес у сільській школі необхідно враховувати специфіку сільського способу життя, особливості організації сільськогосподарського виробництва в умовах переходу до ринкової економіки, малокомплектність більшості сільських шкіл, їх віддаленість від великих центрів культури, науки, творчості, слід також пам'ятати, що на селі краще збереглися народні традиції, звичаї та обряди, існує культ родини, Батька, Матері, Дідуся і Бабусі тощо» [44, с. 5-6].

Науковий доробок В. Мелешко пов'язаний із вдосконаленням системи управління сільською малокомплектною початковою школою, зокрема

розробкою та коригування функцій керівника закладу освіти [60]. Науковець переконаний, що результативність управління залежить від безпосередньої участі громадськості у пошуку шляхів вирішення проблем школи, від ефективних дій керівника, раціонального використання робочого часу. Беручи ці засади за основу, В. Мелешко експериментально підтвердив, що впровадження у практику роботи керівника малокомплектних шкіл сучасних моделей організації управління сприяє їх розвитку.

Г. Іванюк у своїх дослідженнях розкриває взаємозв'язки між соціально-економічним розвитком українського села та підготовкою учнів до праці, вплив парадигми освіти на діяльність сільської малокомплектної школи. Проаналізувавши розвиток сільської школи, автором було виявлено основні суперечності, характерні для зміни завдань, змістовно-методичного та матеріально-технічного забезпечення діяльності школи у сільській місцевості, фахової підготовки майбутнього вчителя [42].

Для висвітлення поставленої наукової проблеми важливо з'ясувати та обґрунтувати суть ключових понять «початкова школа сільської місцевості», «малокомплектна початкова школа», «малочисельна школа».

Варто зазначити, що в «Українському педагогічному енциклопедичному словнику» поняття «початкова школа» тлумачиться як «загальноосвітній навчально-виховний заклад для дітей, що дає початкову освіту (елементарні знання з рідної мови, математики, а також про природу й суспільство); перший ступінь загальної середньої освіти. ...Організовується як самостійна школа, а також у складі основної або середньої загальноосвітньої школи, гімназії, ліцею» [23, с. 266]. Законом України «Про загальну середню освіту» (1999 р.) початкова школа визначається як I-ий ступінь загальноосвітньої школи [34].

О. Фізеші, проаналізувавши довідкову літературу та нормативні документи, визначила поняття «початкова школа» як «навчально-виховний заклад (відокремлений, або в складі іншого навчально-виховного закладу),

що забезпечує здобуття початкової освіти як першого освітнього рівня, передбачає формування ключових, предметних та міжпредметних компетентностей, засвоєння загальнолюдських та національних цінностей, формування активної та творчої особистості» [102, с. 74].

Енциклопедія освіти розглядає початкову освіту як перший ступінь загальної середньої освіти, мета якого у переважній більшості країн світу полягає у одержанні дітьми базових умінь і навичок загальнокультурного, загальнорозвивального характеру [32, с. 266]. Початкові школи в Україні розрізняються за місцем знаходження (сільські, міські, гірські та ін.); за тривалістю навчального дня (школа, в якій немає груп подовженого дня; школа повного дня); за кількісними показниками учнів (малочисельні, малокомплектні, однокомплектні тощо).

Оскільки темою нашого дослідження домінантною визначено категорію «сільська початкова школа», розглянемо визначення її сутності. Так, в «Енциклопедії освіти» поняття «сільська школа» потрактовується не лише як «приналежність до місця розташування», але і як «загальноосвітній навчальний заклад, де, крім навчання, створюються сприятливі умови для різнобічного розвитку дитини, національно-культурного збагачення особистості, духовних взаємозв'язків та взаємовпливів із соціокультурним середовищем» [32, с. 824].

М. Гур'янова, як дослідник проблем сільської школи, визначає термін «сільська школа» як «сукупність різних типів і видів загальноосвітніх закладів, розміщених у сільській місцевості, різних за наповнюваністю, територіальним розміщенням, соціальним оточенням, національним складом, діяльність яких спрямована на задоволення освітніх потреб сільських дітей і для вирішення завдань базової загальної середньої освіти, сільськогосподарської підготовки школярів, а також виконання соціокультурної і соціально-педагогічної функції» [25].

У другій половині ХХ ст. у дослідженнях О. Біди, В. Кузя, Л. Присяжнюк, О. Савченко, Г. Суворової та ін. вживається термін «малокомплектна школа». В основу визначення даного поняття було покладено чисельне наповнення учнівського контингенту школи. Цей тип шкіл функціонував в тих населених пунктах, де була недостатня кількість учнів, тобто в основному в сільській місцевості. «Малокомплектна школа» – це школа з недостатнім (меншим за норму) контингентом (комплектом) учнів. Під комплектом малось на увазі клас як основну одиницю контингенту учнів. Загальна кількість учнів, наповнюваність класів, кількість учнів на одного вчителя у малокомплектній школі нижчі за норму, яка встановлена Міністерством освіти і науки України.

Українським педагогічним енциклопедичним словником та «Енциклопедією освіти» малокомплектна школа визначена як початкова [23; 32]. Вона була такою з моменту її утворення, хоча цей термін і не застосовувався. Відповідно «Сільська малокомплектна школа – початкова школа, в якій учителів менше, ніж класів, і кожен учитель працює одночасно з двома або кількома класами. Буває одно-, дво- і три-комплектною. В однокомплектній школі один учитель навчає дітей усіх чотирьох класів; у двокомплектній навчання ведуть два вчителі, кожен у двох класах одночасно; у трикомплектній школі робота розподіляється між трьома вчителями: два ведуть по одному класу, а третій – два класи» [23, с.199 – 200].

Таку ж думку висловлюють науковці О. Біда, М. Картель та ін., додавши уточнення до змісту сутності поняття «малокомплектна початкова школа» як школи, «в якій початкові класи об'єднані у класи-комплекти. У ній не тільки відсутній якийсь клас, а й функціонують всі класи, наповнюваність яких становить 4–7–12 учнів тощо» [13, с. 48].

У сучасних дослідженнях проблем сільської школи В. Мелешко, Л. Присяжнюк, О. Савченко та ін. вживають термін «сільська малочисельна школа».

Л. Присяжнюк, зокрема, визначає малокомплектну школу як заклад загальної середньої освіти I ступеня з малою кількістю учнів, навчання у якому здійснюється у різновікових класах-комплектах. Малочисельна школа, за визначенням науковця, – це школа з кількістю учнів до 40, у якій навчання відбувається індивідуально або в окремих класах. Також можливе ситуативне об'єднання молодших школярів у різновікові класи. Сільська малочисельна початкова школа розглядається автором як різновікове об'єднання учнів 1-4 класів, для яких освітній процес організовується спільно. Це означає, що вчитель у такому закладі здійснює навчання з урахуванням даної специфіки та враховуючи можливості взаємодії учнів різного віку. Отже, за визначенням Л. Присяжнюк, малочисельна школа – це школа з малою кількістю учнів, у якій діти навчаються в окремих класах або індивідуально. При цьому допускається ситуативне об'єднання школярів у різновікові групи (класи) в початковій її ланці [79].

О. Савченко дає таке визначення малочисельній початковій школі: «навчально-виховний заклад з малим контингентом учнів, малою наповнюваністю класів, обмеженим освітнім середовищем. Цей тип школи існує, як правило, у сільській місцевості» [86, с. 394].

На думку В. Мелешка, з часом поняття «малокомплектна школа» може перетворитися на самостійну соціально-педагогічну категорію, що відобразить різноманітні види та форми освіти для порівняно малої кількості учнів, відповідно запропонувавши ввести в теорію педагогіки поняття «малочисельна школа». Воно б дало змогу у повній мірі розкрити сутність освітнього закладу даного типу в невеликому селі та охарактеризувати школу з малою чисельністю дітей незважаючи на наявність класів чи класів-комплектів [61, с. 50-51].

З. Онишків у своїй праці розглядає сільську початкову школу як узагальнене поняття, яке включає в себе різні типи освітніх закладів, що розміщуються у сільській місцевості, але відрізняються чисельністю,

соціальним оточенням, національною приналежністю учнів, віддаленістю від великих культурних центрів [66, с. 62].

Вищезазначені визначення, на нашу думку, демонструють розвиток ключового поняття від малокомплектної (малочисельної) до сучасної сільської початкової школи.

Аналіз змісту поданих визначень дає підстави стверджувати, що більшість науковців акцентують увагу на особливостях структури та організації занять в малокомплектних школах, порівнюючи функції і завдання даного типу шкіл з іншими закладами загальної середньої освіти. Однак, крім освітніх функцій діяльність таких шкіл має на меті створення культурно-освітнього та виховного середовища села.

На підставі вищезазначеного ми можемо констатувати, що *сільська малокомплектна початкова школа* постає як самодостатній заклад загальної середньої освіти I ступеня із оригінальною структурою (за кількістю класів і наповнюваністю учнів), специфічною організацією занять (один учитель в одному класному приміщенні може працювати з різними класами або проводити індивідуальні заняття при наявності менше п'яти учнів). Разом з тим вона виконує функції центру освітнього середовища села.

Аналіз умов діяльності сільських малокомплектних шкіл, специфіки їхньої структури, форм організації навчання визначає особливості таких закладів освіти та дає можливість виокремити істотні відмінності від інших типів закладів загальної середньої освіти:

- нестандартність освітнього процесу: у зв'язку із малим контингентом учнів відсутні паралельні класи; під керівництвом одного вчителя в одному навчальному кабінеті одночасно можуть займаються учні різних класів;
- відсутність дошкільних, позашкільних закладів та культурних центрів як складових системи освіти; обмежене середовище спілкування учнів;

- різноплановість професійної діяльності вчителя;
- низький рівень методичного та матеріально-технічного забезпечення освітнього процесу; майже відсутність інформаційного зв'язку.

Окрім цього, функціональні обов'язки директора школи покладаються на одного із вчителя, наділеного даними повноваженнями, також у штатному розписі відсутні посади заступників директора, педагога-організатора, бібліотекаря тощо. Означені відмінності малокомплектних сільських початкових шкіл визначають особливості їх діяльності та впливають на умови їх функціонування.

Порівняння проблем та особливих умов функціонування початкової школи сільської місцевості та інших типів закладів освіти, пошук переваг їх діяльності дають можливість розкрити їх особливості функціонування як феномену освітнього простору України другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Висвітлення даної проблеми обумовлене соціокультурними та суспільно-економічними потребами села з метою визначення пріоритетів його реформування та модернізації.

1.3. Соціально-педагогічні функції сільської малокомплектної початкової школи

Суспільство може бути життєздатним за умов, якщо воно буде освітньо орієнтованим, а освітні системи зможуть адекватно функціонувати при їх орієнтації на людину. Соціальні підвалини розвитку національної освіти, всіх її ланок є важливим показником рівня духовного розвитку суспільства, його культури. При цьому початкова освіта є базовою для наступних ступенів навчання і виховання підростаючих поколінь, їх подальшого розвитку. У будь-яких формах і різновидах освіта зумовлена практичними потребами

суспільства. Соціальні перетворення вносять суттєві зміни в систему цінностей і пріоритетів сільського населення, що уможлиблює переосмислення підходів до визначення завдань шкіл сільської місцевості, які мають забезпечити створення соціального і культурного середовища для всебічного розвитку особистості.

Дослідженням проблем соціальної сфери українського села, перспектив розвитку та ролі сільської школи в місцевій інфраструктурі були присвячені дослідження Г. Євсєєвої, Т. Заславської, Г. Кривчик, С. Тимченка та ін.

Особливу роль у розвитку суспільства відіграла і відіграє сільська початкова школа як складова системи освіти. Беззаперечним є її вплив на культурний, духовний, соціальний та економічний розвиток села в умовах суспільних трансформацій. Основною функцією сільської початкової школи є створення оптимальних умов для здобуття якісної освіти дітей.

Сільська початкова школа виконує базову селоутворюючу функцію, активно впливаючи на соціальну ситуацію, вона визначає подальшу долю села. У своїй статті «Особлива місія» В. О Сухомлинський писав про вплив на місцеву громаду сільської школи, про її роль і місце у суспільстві: «Сільська школа далеко не те, що школа міська. Сільська школа – найважливіший, головний, іноді, в силу умов, що склалися, єдиний осередок культури. Вона задає тон всьому інтелектуальному, культурному і духовному життю села. Інтереси всього нашого суспільства потребують, щоб село збагачувалося, інтелектуально розвиненими і вихованими молодими людьми. Без них неможливий ні науково-технічний прогрес, ні духовне життя села. ... Село починається з школи; культура села починається з культури сільського вчителя» [96].

Закриття, реорганізація чи укрупнення сільських малокомплектних початкових шкіл негативно впливає на життєдіяльність села та перспективи його розвитку. Майже у 80 % випадків це призводить до зникнення села. Варто відзначити, що сільські малокомплектні початкові школи є своєрідною

особливістю української освіти, що активно впливає на розвиток соціокультурної ситуації та сільського господарства на селі, сприяє збереженню життєздатності сільських територій та ін. Сільські школи сприяють значно ширшому застосуванню на практиці знань, набутих у процесі навчання, зокрема тих, що використовуються в домашніх умовах та повсякденному побутовому житті.

В умовах села школа зазвичай є чи не єдиним джерелом культури, а вчитель виступає активним носієм культури, духовності та інтелігентності. Учитель у початковій школі – це джерело інформації, друг, порадник, психолог та ін. Позиція школи та вчителя впливала не лише на дітей, а й на доросле населення.

Загальновідомо, що розвиток початкової школи сільської місцевості безпосередньо пов'язаний із реальним соціальним довкіллям. Її становлення у невеликому українському селі тісно залежить від врахування освітнього та економічного середовища.

Особливу увагу варто звернути на аграрну кризу в українському селі післяреволюційного періоду. Тоталітарний режим, який панував у селі протягом радянського періоду, мав негативний вплив на аграрну й продовольчу політику. Колективні господарства (комуни, радгоспи тощо) створювалися без урахування конкретних умов та попри бажання місцевих мешканців, і як наслідок - «соціальне закріпачення» селян України, втрата соціального обличчя селянства в аспекті національної самосвідомості [8].

Концепція соціалістичного перетворення села реалізувалась жорсткою репресивною політикою, яка проявлялась у знищенні, гоніннях та депортації національно свідомої сільської інтелігенції (особливо вчителів), що зумовило деформацію соціально-культурного розвитку села. Таким чином відбувалось «коректування» духовних запитів жителів сільської місцевості, що гальмувало розвиток освіти і культури.

У 50-60 роки ХХ ст. матеріально-технічна база сільських шкіл помітно поліпшилась. Кількість збудованих шкільних приміщень саме за кошти колгоспних господарств значно переважала кількість збудованих за рахунок держави. Так, як зауважує І. Харченко, у 1959 році в Житомирській області за рахунок держави було збудовано 5 шкіл, а за колгоспні кошти – 91 [104, с. 60].

Проте, як наголошує Г. Щука, критерієм при виборі типу споруджуваної школи виступали саме фінансові можливості. «Якщо заможні колгоспи будували навчальні заклади переважно за державними типовими проектами, то більшість господарств зводили школи без технічної документації, за власними проектами, які не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам до освітлення, вентиляції, каналізації, водогону тощо. Ряд колгоспів за відсутності коштів відкривали школи у пристосованих приміщеннях, добудовуючи необхідну кількість класних кімнат» [108, с. 100-101]. Це стосувалось саме початкових шкіл у сільській місцевості, адже не зважаючи на покращення матеріально-технічної бази, вона й досі не задовольняла потреби освітнього процесу.

У 60-80-ті роки ХХ століття відбувався процес укрупнення сільських населених пунктів, ліквідація неперспективних сіл, що призвело до їх скорочення. Так упродовж 1959-1970 рр. кількість сіл зменшилась з 42,2 тис. до 31,3 тис., тобто на 10,4 тис. (майже на 25%). Кожне четверте село зникло з карти України. А це означало і закриття загальноосвітніх шкіл, серед яких 2182 початкових (32,8% від їх загальної кількості) [66, с. 97].

Прогнозування неперспективності сільських малокомплектних початкових шкіл призвело до відсутності науково обґрунтованої стратегії розвитку. Як наслідок до таких шкіл ставились вимоги на рівні великих міських, нехтуючи особливості соціальної структури села, його освітні і культурні традиції. З іншого боку, надмірне врахування специфіки села

обмежувало роль школи до підготовки звичайного найманого робітника у малоефективне сільське господарство.

Аналіз першоджерел засвідчує, що часто відбувалися випадки необґрунтованих укрупнень населених пунктів, що негативно впливало на систему закладів освіти. Так, після втручання державної влади у 80-х роках ХХ ст. відбулося уповільнення скорочення кількості малокомплектних шкіл. Збільшення кількісного наповнення великих шкіл зумовило зниження наповнюваності класів у сільських школах, відповідно збільшується кількість малокомплектних шкіл. Таке становище пояснюється складністю та протиріччями процесу розбудови освіти.

А. Кузьмінський, З. Онишків, О. Савченко, Г. Щука та ін. у своїх працях вказують, що спрямовані політики на згортання так званих «неперспективних» сіл стала причиною посилення міграційних процесів та навіть повного закриття шкіл. Оскільки початкова школа сільської місцевості є важливим елементом складної системи соціального організму села, то її ліквідація спричиняє ліквідацію важливих ділянок сільського господарства, і як наслідок – навіть сіл.

Оскільки від розвитку школи залежить розвиток села, то проблема розвитку початкової сільської школи є не лише педагогічною, але й соціальною. Саме пошук оптимальних способів вдосконалення сільської школи повинне бути одним з найважливіших завдань державної політики.

Необхідно враховувати, що система функціонування сільської школи за своїм устроєм та характером відрізняється від міської. Ще С. Шацький наголошував, що «...діяльність народної освіти – це завершальна ланка тих змін, які вносилися в життя суспільства, вважаючи першою галузь економіки, другою – галузь соціального устрою і третьою – галузь культурного способу життя... Ясність, конкретна життєвість педагогічних ідей і організаційна їх можливість указують у кінцевому рахунку на міцність фундаменту, бо ні економіка, яка хитається і не намітила свого

шляху, ні нестійкі соціальні форми співжиття не можуть дати глибокої фундаментальної педагогічної роботи» [107, с. 173].

Відомо, що сільське суспільство у певній мірі було обмежене системою, яка займалася здебільшого самообслуговуванням, надавала промисловості сільськогосподарську сировину та забезпечувала трудовими ресурсами. Це зумовила відставання соціальної інфраструктури села.

Безсумнівно, село є важливим елементом соціально-економічної структури суспільства. А так, як рівень освіти населення є важливим показником духовного потенціалу суспільства, то система освіти є основою соціально-економічного розвитку села та покращення життя його населення. Науковий підхід до пошуків шляхів вдосконалення діяльності сільських малокомплектних початкових шкіл передбачає врахування специфічних особливостей їх функціонування та загальних особливостей, властивих системі освіти загалом.

Про роль освіти для розвитку суспільства говорить у своїх дослідженнях Г. Балихін «Управління розвитком освіти: організаційно-економічний аспект», де автор стверджує, що економічне процвітання країни залежить від здатності людей здобувати нові знання та застосовувати їх у своєму житті. «На сучасному етапі освіта є визначальним фактором розвитку людства, стрімко зростає роль знань в економічному розвитку країн світу, випереджуючи значущість засобів виробництва і природних ресурсів» [7, с. 13]. Вчений наголошує, що сучасна система освіти повинна відображати освітні функції суспільства, а саме:

- 1) «культурно-відтворювальна (передача культурних цінностей) – опосередковано стабілізує соціум і забезпечує стабільність суспільного життя»;
- 2) «функція формування людського потенціалу»;
- 3) «функція соціалізації, включення людини в соціум і діяльність»;
- 4) «функція підтримки соціальної стратифікації і забезпечення

соціальної мобільності»;

5) «функція соціального контролю»;

6) «функція забезпечення професійної стратифікації» (для деяких шкіл) – спеціальна освітня підготовка, що відповідає суспільним потребам у різних видах діяльності [7, с. 17].

Враховуючи тісний взаємозв'язок сільської школи із соціальним середовищем, актуальною є думка науковця про важливість соціальної ролі освіти, зокрема виконання її ключових функцій: «...функції стабілізації суспільства на основі соціокультурного відтворення поколінь: здійснення цілеспрямованої соціалізації, формування у суб'єктів механізмів соціальних цінностей та використання для цього всіх форм діяльності, виховання навиків, адекватного пристосування до існуючих соціальних умов» [7, с. 18].

Процеси реформування сільського господарства у 90-х роках ХХ століття призвели до появи нових соціальних верств населення із різним соціально-економічним статусом. Так власники приватних сільськогосподарських підприємств, фермери та звичайні селяни, які фактично виконували роль найманих робітників мали різні освітні потреби. Це зумовило головне протиріччя національної системи освіти – потреба населення у освітніх послугах різноманітної якості та відсутність можливості реалізувати цю потребу на рівні кожної сільської школи. Оскільки розвиток окремої особи чи суспільства загалом залежить від ефективності освіти, це і зумовило докорінні та складні реформаторські процеси у розбудові України на етапі становлення національної незалежності.

Важливим показником рівня духовного розвитку суспільства та його культури є стан освіти загалом і початкової зокрема. Адже загальновідомо, що саме початкова освіта є основою для наступних ступенів навчання, виховання та подальшого розвитку особистості. Роль сільської початкової

школи відіграє велике значення у суспільно-економічних умовах розвитку України, поєднуючи в собі науково-методичні засади формування особистості та етнопедагогічні засади її розвитку.

Освіта та школа, як важливі складові соціальної інфраструктури села, віддзеркалювали усі соціальні процеси, які відбувалися на селі.

Пошуки шляхів оновлення діяльності сільських початкових шкіл повинні враховувати загальні властивості системи освіти та специфіку функціонування малокомплектних шкіл України. Сільська початкова школа є один із важливих чинників, від якого залежить майбутнє села.

Порівнюючи стан та умови діяльності сільських початкових шкіл України як складової соціальної інфраструктури села, можна зробити висновок, що школи досягають вершин розвитку за умови органічної взаємодії з економічним та духовним життям села, де питання освіти є пріоритетними для сільської громади. «Школи в селі можна розглядати як обличчя села, важливий індикатор його благополуччя, – узагальнюють Г. Кривчик та Г. Євсєєва. – Якість роботи школи і навіть її зовнішній вигляд свідчать про соціальне здоров'я сільської громади. Якщо в селі люди піклуються про майбутнє села, сільська влада тут виконує свою роль. Якщо школа в запущеному стані, а зараз це стало звичним явищем, то це означає, що при владі знаходяться тимчасові, випадкові люди, тимчасові виконавці» [52]. Науковці стверджують, «що свої іманентні функції школа в змозі виконати лише за умови розумної державної політики, передусім, її підтримки з боку держави. За інших умов діяльність школи може дати негативний і навіть зворотний результат... Відсутність державної соціально-культурної політики на селі, по суті, знищує сільську школу, а разом із нею – національну культуру. Бо українське село – її животворяще джерело. Село не може і не повинне на рівних конкурувати з містом. На рівних умовах воно програє. Нерозуміння цього тільки посилює і без того значну соціальну несправедливість по відношенню до села» [52].

Підвищення у сільського населення освітнього рівня завжди було одним із важливих чинників соціокультурного розвитку села. Формування особистості людини як суб'єкту суспільного життя, трансформація духовних цінностей в особистісні, збагачення внутрішнього світу людини напряду пов'язане із освітою, яка відіграє головну роль у системі соціокультури. Перепоною на даному шляху лишається незадовільне становище матеріально-технічної бази сільської школи. Такий стан забезпечення шкіл вимагає негайного перегляду ставлення держави до проблем сільських початкових шкіл, у тому числі і малокомплектних, адже школу та освіту варто розглядати як ядро, від якого залежить не лише соціокультурний розвиток села, а подекуди і його існування.

Перехід до ринкової економіки в Україні передбачає значні соціальні та економічні зміни. Для покращення умов праці та проживання сільських жителів важлива доступність об'єктів соціальної інфраструктури. Вплив школи на освітній рівень населення стимулює підвищення вимогливості особистості до культурного і соціального доквілля села.

Малочисельність, спілкування односельчан між собою дає змогу вчителю добре познайомитися із учнем, його родиною, спостерігати за його поведінкою у повсякденному житті, а не лише у школі, що сприятиме своєчасному педагогічного впливу на учня, а іноді і на сім'ю. Обізнаність про життя та діяльність дітей та їх батьків створює громадську думку, яка регулює їхню поведінку. Відповідно постійний соціальний контроль з боку громади вимагає від школи та від учителя особливої уваги до виховання молодших школярів та до своїх вчинків та дій.

Однак, вплив освіти на соціальну структуру сільського населення має дещо суперечливий характер. Розвиток соціальної структури сільського населення та підвищення рівня освіченості селян і спеціалістів сільського господарства породжує підвищені запити, які село поки не має можливості задовольнити.

До 1991 року планування освіти в Україні, на відміну від західної практики, було зорієнтоване на забезпечення в основному економічних галузей кваліфікованими кадрами. Це було зумовлено пріоритетом загальнодержавних інтересів, які не враховували освітні потреби особи. Зміна орієнтації системи освіти на потреби ринку праці, що залежить від політичної, економічної та соціокультурної ситуації та постійно змінюється, сприяє її гнучкості та формуванню в особистості інтересу до підвищення рівня знань.

У сучасних умовах економічного розвитку України прогресивною тенденцією є утвердження в ньому актуальних принципів господарювання. Конституція України громадянам гарантує право не лише на працю, яку кожен «...вільно обирає або на яку вільно погоджується», але й «...на підприємницьку діяльність» [46, с. 13-14]. Саме у вихованні нових якостей, необхідних сучасній людині як суб'єкту господарювання, важливу роль відіграє школа. Адже для виховання нового типу селянина (не найманого працівника, а господаря) потрібна національна школа, яка б максимально враховувала специфіку сільської місцевості, виховувала дбайливе ставлення до історичної та культурної спадщини та навколишнього середовища, результатів людської праці, вчила оберігати та примножувати матеріальні й духовні цінності.

Вивчення педагогічного досвіду та аналіз педагогічних джерел свідчить, що функції сільської початкової школи надзвичайно важливі у соціальній інфраструктурі малого села. За умови створення відповідних умов, саме школа здатна забезпечити підвищення освітнього рівня, сприяти суспільному вихованню не лише учнів початкових класів, а й усього села, здійснювати ефективну соціалізацію дітей молодшого шкільного віку, створити різновіковий колектив учнів, забезпечити оптимальні умови для взаємодії з сім'ями учнів, розвивати українську національну культуру та стверджувати свою приналежність до неї активною участю у громадському

житті сільської громади. Школа у невеликих селах відкриває великі можливості для орієнтації на індивідуальність кожного школяра, застосування особистіно-орієнтованого підходу в навчанні і вихованні, відповідно до якого не учень пристосовується до школи, а навпаки. Це дає змогу кожному учневі розвинути свої здібності [11; 50].

Стратегічним напрямом розвитку сільської школи є рівень її якості, який «нарівні з добробутом і здоров'ям людини стає обов'язковим чинником і показником успішності країн, благополуччя громадян. ...Якісна освіта повинна відповідати і суспільним потребам, і різноманітним запитам особистості, якомога точніше враховувати нахили, здібності, інтереси, формувати здатність до співпраці, подальшого навчання впродовж життя, виховувати гуманність, толерантність, відповідальність у ставленні до людей, природи, суспільства, держави» [47].

Для вирішення соціально-педагогічних проблем школі необхідна міцна економічно-правова база, яка дасть можливість самостійно регулювати економічні проблеми та сприяти виховному впливу на соціокультурний добробут села та різносторонньому розвитку особистості.

Все вищевикладене дає право стверджувати, що сільська початкова школа (зокрема малокомплектна) здатна стабілізувати розвиток соціальної інфраструктури села: наявність школи у малому населеному пункті виступає одним із важливих чинників, що уповільнює міграцію сільського населення; школа є активним учасником місцевих соціально-економічних процесів. Її головне соціальне завдання полягає у психологічній та практичній підготовці учнів до ролі справжніх господарів землі. На всіх етапах свого існування початкова школа сприяла збереженню кращих традицій українського народу, вивчала народні звичаї краю, села, родини, залучала дітей до вивчення багатовікового досвіду рідного народу.

Таким чином, активна роль початкової школи у соціальній, виробничій, економічній та культурній сферах діяльності невеликого села

беззаперечна. Вона полягала у орієнтації освітнього процесу на духовне збагачення особистості, на її всебічний розвиток, вияв здібностей та створення умов для реалізації її потенційних можливостей. Активна діяльність закладів загальної середньої освіти сприяла піднесенню культурного рівня села, а здобуття початкової освіти за місцем проживання дітей забезпечувало їх активну участь у культурному житті села, сповільнюючи міграцію молоді.

Отже, сільська початкова малокомплектна школа в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ століття є освітнім феноменом та основним джерелом духовного та національного відродження українського народу та збереження його культурно-історичних традицій.

Вирішення проблеми доступності та варіативності сучасних сільських початкових шкіл різних типів спонукало до реорганізації, реформування та модернізації сучасної мережі початкових шкіл, що залежить від використання здобутого позитивного досвіду.

Висновки до першого розділу

Аналіз джерельної бази з проблеми дослідження дає можливість розширити історико-педагогічні уявлення про особливості сільських початкових малокомплектних шкіл.

Опрацьована нормативно-правова база, науково-педагогічна література, архівні джерела, вивчений теоретико-практичний досвід дає підстави стверджувати, що тенденції та суперечності розвитку сільської початкової школи, її самобутність та оригінальність є важливим досвідом в контексті розбудови національної системи освіти для моделювання діяльності сучасних сільських початкових шкіл. Ґрунтовне вивчення та творче переосмислення історичного досвіду сприяє якісному

удосконаленню сучасної сільської початкової школи. Дослідженням історії розвитку, особливостями діяльності сільських початкових шкіл займалися видатні українські педагоги, громадські та культурно-освітні діячі різних періодів. Питання впливу соціально-економічного розвитку суспільства на розвиток освіти в сільській місцевості висвітлено у працях сучасних українських науковців.

Становлення сільської початкової школи має багатовіковий історичний досвід, який поєднав у собі критичне опануванням ідей минулого, вплив економічних та просвітницьких реформ, специфіку сільського способу життя; досвід українських громадських діячів та просвітителів. Розвиток школи у сільській місцевості тісно пов'язаний із посиленням уваги держави до проблем національної освіти.

У процесі дослідження уточнено і конкретизовано понятійно-категоріальний апарат, а саме: «початкова школа сільської місцевості», «малокомплектна початкова школа», «малочисельна школа», що становлять теоретико-методологічну основу дослідження розвитку сільської початкової малокомплектної школи. Поняття «початкова школа сільської місцевості» визначено у дослідженні як самостійний заклад загальної середньої освіти із оригінальною структурою (за кількістю класів і наповнюваністю учнів), своєрідною організацією занять (один учитель в одному класному приміщенні може працювати з одним або кількома класами, проводити індивідуальні заняття з учнями при наявності менше п'яти осіб). Малокомплектна школа розглядається у дослідженні як початкова школа, в якій учителів менше, ніж класів, і кожен учитель працює одночасно з двома або кількома класами, а малочисельна початкова школа як навчально-виховний заклад з малим контингентом учнів, малою наповнюваністю класів та обмеженим освітнім середовищем.

Аналіз змісту поданих визначень дає підстави стверджувати, що більшість науковців акцентують увагу на особливостях структури та

організації занять в малокомплектних школах, порівнюючи функції і завдання даного типу шкіл з іншими закладами загальної середньої освіти. Однак, крім освітніх функцій діяльність таких шкіл має на меті створення культурно-освітнього та виховного середовища села.

На основі аналізу праць педагогів сільська початкова школа охарактеризована як осередок освітнього середовища села, як основа системи взаємодії з родиною, сільською громадою, спільні зусилля яких спрямовані на забезпечення конституційного права дітей на отримання якісної освіти, виховання справжнього громадянина України.

У розділі здійснено аналіз ролі сільської початкової школи у розвитку соціальної інфраструктури малого села. Встановлено, що наявність школи у невеликому населеному пункті стримує міграцію сільського населення; заклад початкової освіти виступає активним учасником усіх соціально-економічних процесів, здійснює організаційну роботу для підготовки майбутніх спеціалістів для сільського господарства.

На підставі здійсненого аналізу виявлено, що початкова школа відіграє важливу роль у соціокультурному розвитку села, а відтак потребує нагального вирішення проблеми сучасного стану сільської початкової школи, усвідомлення державою потреби у заходах, що сприятимуть покращенню соціально-економічного та освітнього характеру, оптимізації культурно-освітнього потенціалу, забезпечення рівного доступу до якісної освіти школярам у сільській місцевості. Необхідною вважаємо проведення державної політики, спрямованої на стимулювання діяльності початкових шкіл у малих селах, на участі сільської громади у співпраці зі школою.

РОЗДІЛ 2

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОЇ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ (II пол. XX – поч. XXI ст.)

2.1. Розбудова системи сільської початкової малокомплектної школи у 1950 – 1990 рр.

Базовими підходами у дослідженні розвитку української педагогічної думки, її періодизації вважаються погляди О. Сухомлинської: «Проблема періодизації розвитку будь-яких явищ, тобто визначення певних періодів, – одна з найбільш складних, комплексних і багаторівневих проблем наукового знання. Вона потребує досконалого знання про об'єкт дослідження, про суміжні з ним науки... Від того, що береться за основу періодизації, який контекст вкладаємо в той чи інший період, що виступає рушійною силою зміни періоду, відбувається розгортання певного науково-дослідницького поля» [94, с. 47].

Основоположними дослідженнями, які дають підстави виокремити періоди розвитку сільської малокомплектної початкової школи в окреслених хронологічних межах, можна вважати дослідження Л. Березівської [10], Н. Гупана [24], Г. Корнетова [49], О. Сухомлинської [95] та ін.). Так у своїй монографії Н. Гупан зауважує, що «під періодизацією ми розуміємо логічне розмежування досліджуваного періоду відповідно до якісної характеристики його відносно самостійних окремих етапів. Така характеристика повинна відображати як загальні закономірності розвитку суспільного життя, так і специфічні, а також суттєві складники основних методів і форм генези проблеми» [24, с. 19].

Аналіз першоджерел та науково-педагогічних матеріалів досліджуваного періоду, дає можливість виокремити два періоди розвитку та

модернізації сільської малокомплектної початкової школи в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття):

Перший період (друга половина ХХ століття – до 1991-го року) – розвиток сільської малокомплектної початкової школи у період радянської доби.

Другий період (1991– 2019 рр.) – становлення системи освіти в незалежній Україні.

Це дає можливість виокремити певні показники, які відображають здобутки початкової школи сільської місцевості в другій половині ХХ століття – початку ХХІ століття. Ми погоджуємося із думкою Н. Гупана, що «...періодизація історико-педагогічної науки має зважати на своєрідність процесів розвитку школи, освіти в цілому, педагогічної думки (етапи її розвитку не завжди збігаються) та політичної історії країни» [24, с. 20].

Для означення періодів розвитку сільської початкової школи були застосовані методологічні підходи, що окреслюють періодизацію педагогічної думки, соціально-педагогічних засад розвитку шкіл сільської місцевості у 20 – 90-ті роки ХХ ст. та основні етапи розвитку початкової освіти та професійного розвитку майбутніх учителів початкової школи в Україні [95].

Періодизація розвитку сільської початкової школи у другій половині ХХ ст. – до 1991р. обмежена нормативно-знаннєвою парадигмою радянської школи; з 1991 – початок ХХІ століття – особистісно-зорієнтованої парадигми державної незалежності України. Як зазначала з Г. Іванюк, «концептуальною ідеєю періодизації розвитку сільської школи є розуміння того, що радянська доба не є абсолютним протиставленням періоду розвитку сільської школи в контексті розбудови системи освіти в незалежній Україні, а тому й не розділяємо сільську школу на суто радянську та пострадянську, часів незалежності. Попри негативні тенденції, що були притаманні розвитку сільської школи радянської доби, вона мала значні здобутки, втрата яких

болісно позначилася на її стані у пострадянську добу» [42, с. 69]. Саме дослідження Г.Іванюк стали основою аналізу проблем розвитку сільської малокомплектної початкової школи в окреслених хронологічних межах.

Не можна обійти увагою визначену З. Онишківом періодизацію, де науковець, дослідивши історію розвитку народної освіти та підготовки вчительських кадрів в Україні, виділяє такі основні етапи цього процесу:

- I етап. Утвердження початкової освіти і пошуки шляхів підготовки вчителів для початкової школи (друга половина XIX ст. – 20 роки XX ст.);
- II етап. Реформування початкової освіти і системи підготовки майбутніх учителів початкової школи (20-і роки XX ст. – 50-і роки XX ст.);
- III етап. Розвиток початкової освіти та підготовка педагогічних кадрів для її функціонування в період будівництва соціалістичного суспільства (1950 – 1990 роки);
- IV етап. Розвиток початкової освіти та професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи в умовах національного відродження України (1990 – 2014) [66].

Опираючись на комплексний підхід до періодизації проблем розвитку сільської малокомплектної початкової школи в Україні в окреслених межах дослідження, нами виявлено його характерні особливості у кожному періоді. Перший період (II половина XX ст. – до 1991 р.) характеризується загостренням суперечностей розвитку системи освіти загалом і сільської малокомплектної початкової школи зокрема. До суперечностей означеного періоду можна віднести суперечності між діючою системою освіти та вимогами суспільства до загальної підготовки учнів; між вимогами суспільства щодо готовності учнів до праці в сільському господарстві, різний рівень забезпечення сільських та міських шкіл; неспівпадіння уявлень про

соціально-економічну, культурну значущість сільської школи та її реальної діяльності.

При виокремленні та характеристиці періодів було враховано демографічні, соціальні, культурні та економічні чинники впливу на розвиток сільської малокомплектної початкової школи, аналіз основних ознак кожного етапу «як окремого відтинку часу в історико-педагогічному процесі, що має свій початок і завершеність, характеризується спільними особливостями, ознаками й має відмінності, порівняно з попередніми або наступними періодами» [43, с. 36].

У рамках дослідження становлення сільських малокомплектних початкових шкіл в Україні (друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст.), погоджуючись із думкою Г. Іванюк [42, с. 69] щодо періодизації соціально-педагогічних засад сільської школи, нами виділено два періоди.

Перший період (друга половина ХХ століття – до 1991 р.) характеризувався пошуком шляхів подолання відриву сільської школи від життя. Удосконалювалась сільськогосподарська спрямованість змісту початкової освіти, зміцнювалися зв'язки сільської школи із культурними осередками радянської системи освіти. На школу покладалась просвітницька місія.

Під час реформування сільської початкової школи політика партії та держави носила системний характер, про що свідчив взаємозв'язок ідейно-політичного, економічного та соціального чинників. Ввід оновлення культурної та соціальної сфери села і школи залежав розвиток сільського господарства [30, арк. 23, 24].

У межах **першого періоду нами було** виокремлено п'ять етапів:

Характерною ознакою *першого етапу (1950 – 1958)* була провідна роль сільських малокомплектних початкових шкіл у структурі загальної середньої освіти на селі. З метою забезпечення освітніх потреб у малих селах

відкривалися початкові школи. У порівнянні з 1940 роком витрати на освіту у 1950 році зросли утричі і склали 5,7 млрд. крб. [59, с. 226].

Позитивними рисами даного періоду було налагодження освітнього процесу, якісну допомогу батьків учнів, керівників шкіл та вчителів, сільської громади, колгоспів, які намагалися відшукати додаткові засоби для діяльності школи.

Сільська початкова школа розглядалася державою як рушійна сила реформування сільського господарства, оскільки вона завжди була у прямій залежності від суспільно-політичних явищ і процесів, які і визначали її зміст і діяльність. Перешкодою для її своєчасного розвитку був залишковий підхід до фінансування, який став причиною низького рівня матеріально-технічної бази, а це негативно відбилося на якості навчання учнів.

На початку 50-х років ХХ століття завдання щодо виконання Закону «Про загальнообов'язкове (семирічне) навчання» покладалося на сільські ради, оскільки державне фінансування було мізерне, а відтак розвиток школи залежав від розвитку колгоспного господарства. Це стало причиною подальшого відставання сільських шкіл у розвитку порівняно із міськими.

Другий етап (1959–1964 рр.) характеризувався зміцненням зв'язків початкової школи із підприємствами сільськогосподарської галузі, із культурним середовищем села.

На етапі виокремлення завдань і шляхів розвитку початкових шкіл сільської місцевості в умовах лібералізації суспільно-політичного життя розвиток початкової школи був тісно пов'язаний із радянською системою загальної середньої освіти. У Законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», прийнятого Верховною Радою УРСР 17 квітня 1959 р., було визначено основні напрями перебудови сільської початкової школи, було затверджено нову структуру загальної середньої освіти, введено восьмирічну освіту для дітей віком від 7 до 15-16 років як загальну обов'язкову [33]. На цьому етапі

відбулися зміни у організації системи сільських шкіл: зменшилась кількість власне початкових шкіл та зросла кількість семирічних та середніх шкіл, що було зумовлено укрупненням закладів загальної середньої освіти у відповідності до освітніх реформ (див. Додаток А), водночас законом дозволялося функціонування самостійних шкіл I ступеня, по завершенню навчання в яких учні переходили до восьмирічних шкіл [71, с.6-7].

Отже, провідними напрямками розвитку сільської малокомплектної початкової школи на даному етапі було вдосконалення її структури з урахуванням особливостей, підбір нового змісту освіти, що відповідав би потребам того часу, посилення зв'язку навчання та виховання з життєдіяльністю села (як приклад – введення навчально-виробничої практики в I – VIII класах) [29, арк. 1, 2].

Третій етап (1965 – 1972 рр.) був спрямований на подолання відставання сільських малокомплектних початкових шкіл від науково-технічного прогресу. Керуючись Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про розвиток сільської школи» (1972 р.) пріоритетними заходами було передбачено покращення матеріально-технічної бази. Враховуючи малу кількість учнів, що навчалися у даному типі шкіл, витрати на сільську школу, з розрахунку на 1 клас, були в 1–3 рази вищі, ніж на клас у міській школі [41]. Результатами реформування змісту початкової освіти на даному етапі стало прискорення темпів навчання та підвищення рівня засвоєння знань.

На четвертому етапі (1973–1983 рр.) в умовах стандартизації шкільної освіти відбулася трансформація сільської школи, зумовлена пошуком шляхів наближення її до міської. Була зроблена спроба реструктуризації мережі початкових шкіл у сільській місцевості та інтеграції матеріальних засобів сільських малокомплектних шкіл та закладів культурно-просвітницького обслуговування населення. Реструктуризація мережі сільських початкових малокомплектних шкіл у 1973 – 1983 рр. проявлялася у забезпеченні доступності учнів до школи (районування шкіл,

розвиток шкіл-інтернатів, безоплатний проїзд учнів сільської місцевості в школу і зі школи) [73, с.17].

На підставі вивчення архівних джерел можна зробити висновок про те, що результатом зростання у 70-х роках ХХ ст. соціально-економічного статусу великих сіл і селищ стало зменшення частини малих сіл, а це свого часу вплинуло на розвиток системи сільських малокомплектних початкових закладів освіти, цілеспрямоване зменшення кількості малочисельних початкових і восьмирічних шкіл: «За чотири роки десятої п'ятирічки число таких шкіл скоротилося на 673 одиниці» [30, арк. 34].

Політика держави на згортання «неперспективних» сіл, державне фінансування будівництва великих середніх шкіл, реорганізація мережі сільських шкіл, їх віддалення від місця проживання учнів сприяли закриттю сільських початкових шкіл. «У 1977 р. (порівняно з 1973 р.) початкових шкіл зменшилося на 2,6 тис.» [29, арк. 99].

Наведені у табл. 2.1. дані демонструють кількість сільських початкових шкіл (у тому числі і малокомплектних) у 1981 р.

Таблиця 2.1

**Чисельність сільських початкових шкіл та кількість учнів у них
(1981 р.)**

Кількість учнів	Чисельність початкових шкіл
10 і менше	676
10–15	678
16–20	758
21–30	655
31–40	324
41–60	159
61–120	74
121–160	1
161–240	0
241–280	1
Всього початкових шкіл сільської місцевості	3326

Закриттю шкіл у «неперспективних» селах сприяв розвиток виробничих галузей, використання нових технологій виробництва, що зумовили переїзд сільського населення до промислових центрів.

Аналіз першоджерел свідчить, що зменшення кількості сільських шкіл у 80-х роках ХХ ст. було зумовлене суспільним замовленням. Чисельність сільських початкових шкіл скорочувалася швидкими темпами. Значна кількість скорочень початкових шкіл сільської місцевості припадала на Закарпатську (35%), Волинську (33%), Тернопільську (32%), Полтавську та Рівненську (по 29%) області [82, арк. 95].

Реорганізація сільських початкових шкіл у цей період характеризувався зменшенням їх кількості та збільшенням територіальної доступності учнів до школи. Сільські початкові малокомплектні школи вважалися малоефективними з економічної точки зору і сприймалися як такі, що могли забезпечити належний рівень якості знань. Варто зазначити, що слабка матеріальна база, значно більші від норми затрати на навчання, непропорційна до кількості учнів кількість учителів, освітні заклади, побудовані не за спеціальними проектами – все це гальмувало модернізацію технічного забезпечення освітнього процесу у сільських початкових малокомплектних школах.

Для *п'ятого етапу (1984–1990 рр.)* за умов часткової демократизації суспільного життя в сільській початковій школі пріоритетним стало відновлення етнокультурних тенденцій. Постановою Верховної Ради СРСР «Про основні напрями реформи загальноосвітньої та професійної школи» [72] від 12 квітня 1984 року було запроваджено чотирирічний термін навчання у початковій школі. У 1989-1990 н.р. завершився перехід 4-річної початкової школи на новий зміст освіти та було ініційоване навчання дітей із шестирічного віку. Перевірка рівня сформованості базових умінь та навичок учнів на конкретних уроках дала можливість зробити висновки, якість освіти у 4-річній початковій школі була на вищому рівні порівняно з

3-річною.

Існуючі проблеми перехідного періоду трансформації суспільства (недостатнє фінансування, потреба у структурній перебудові, зміна пріоритетів) впливали і на реформування сільських початкових малокомплектних шкіл. Головною проблемою функціонування даного типу шкіл у означений період була тенденція до зменшення їх чисельності. Причиною даного процесу у 80-ті роки було погіршення демографічної ситуації, низький рівень розвитку місцевих господарств, які не мали змоги допомагати закладам освіти, та відсутність можливостей працевлаштування, що спонукало молодь шукати кращі умови життя. Недостатнє бюджетне фінансування не давали школам можливості передплачувати педагогічні періодичні видання, поповнювати фонди бібліотек. Сільська школа потребувала ґрунтовної програми розвитку, яка б дала можливість узгодити нагальні потреби з наявними економічними можливостями.

Основною проблемою розвитку сільської початкової школи на початку 90-х років ХХ ст. виявилась невідповідність поставлених завдань економічним та фінансовим можливостям держави, неможливість забезпечити розвиток матеріально-технічної бази закладів освіти.

Проблема фінансування сільських початкових шкіл була покладена на місцевий бюджет, відповідно розвиток закладу освіти залежав від економічного рівня села, району, області. Негативно впливало і несумісність ринкових відносин на селі з досі існуючою радянською системою зв'язків сільськогосподарських підприємств зі школами. Це зумовило гальмування будівництва нових шкіл, відсутність капітальних ремонтів у вже існуючих та зниження рівня матеріально-технічного забезпечення шкіл загалом.

Варто зауважити, що з другої половини ХХ століття до проголошення незалежності України у 1991 році сільська початкова малокомплектна школа пройшла суперечливий шлях розвитку. Однак попри постійну увагу держави до проблем розвитку та вдосконалення сільських початкових шкіл, вони

здебільшого залишалися осторонь освітніх процесів.

2.2. Особливості розвитку сільської початкової малокомплектної школи у 1991 – 2019 рр.

До основних показників, що демонструють зміни в освітній системі сільських початкових шкіл, у тому числі і малокомплектних, другого періоду (з моменту проголошення незалежності України у 1991 р. до початку XXI століття, а саме 2019 р.) можна віднести:

- зміни освітніх концепцій у розрізі політико-економічної парадигми суспільства; рівний доступ до якісної освіти;
- модернізація структури мережі сільських початкових шкіл, цілей і змісту шкільної освіти у сільській місцевості;
- наукові дослідження розвитку сільської початкової малокомплектної школи у розрізі запитів держави.

Загальнодержавні тенденції зумовили появу нової парадигми освіти, орієнтованої на людські цінності, на систематичну демократизацію освітнього процесу. Врахування потреби суспільства, дітей та батьків, ідеологічні та соціально-економічні чинники, провідні міжнародні тенденції розвитку системи освіти стали причиною постійних змін у діяльності сучасних закладів загальної середньої освіти першого ступеня сільської місцевості (реформування, модернізація, реорганізація).

Усе вищезазначене дозволяє нам виділити у означеному нами другому періоді розвитку сільських початкових малокомплектних шкіл два етапи:

- I-й - 1991 – 2002 рр.;
- II-й - 2003 – 2019 рр.

Такий поділ враховує оновлене законодавство, державну політику, визначення найближчих та довгострокових пріоритетів.

Перший етап (1991 – 2002 рр.) – розвиток сільської початкової малокомплектної школи в умовах розбудови ринкових відносин, зміна освітніх концепцій, реформування та модернізація мети, змісту шкільної освіти; врегулювання нормативно-правової бази.

У період із 1991 по 2002 рр. було створено національно-орієнтовану систему освіти, яка зберегла передові традиції минулого, але водночас відповідала новим суспільним відносинам і включала в себе інноваційний потенціал для подальшого розвитку. Протягом даного періоду було створено національне освітнє законодавство та затверджено Національну доктрину розвитку освіти в Україні.

Цей період вважається періодом національної самоідентифікації в освіті. Цьому сприяло прийняття низки нормативно-правових документів, як от Закон України «Про освіту» (1996 р.) [35], Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття») [27]. Значну увагу розвитку змісту шкільної освіти, а передусім, її гуманітарної та українознавчої складової, та оптимізації мережі шкіл було приділено на парламентських слуханнях (1995 р.). Саме ці документи утвердили основні тенденції оновлення сільської початкової малокомплектної школи. Так, зокрема, у рішенні Колегії Міністерства освіти України від 23.09.1992 р. «Про початок нового 1992–1993 навчального року в навчальних закладах України», Постанові Кабінету Міністрів України від 20 липня 1999 року «Про розвиток сільської загальноосвітньої школи» та «Комплексний план заходів щодо розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості в 1999-2005 роках» зацентровано увагу на питанні вдосконалення мережі закладів загальної середньої освіти у сільській місцевості [82, арк. 48; 205].

Законом України «Про загальну середню освіту» було змінено підходи до комплектування початкових малокомплектних шкіл, що вимагало їх реструктуризацію. Так, у ст. 14 Закону зазначається, що в закладах загальної середньої освіти, розташованих у селах, селищах, кількість учнів у класах

визначається демографічною ситуацією, але повинна становити не менше п'яти осіб. При меншій кількості учнів у класі проводяться заняття за індивідуальною формою навчання [34, с. 67].

Розбудова сільської початкової школи в незалежній Україні вимагала серйозної організаційної та фінансової підтримки. Так, зокрема, у п. 4 статті 36 Закону України «Про освіту» (1996 р.) відзначено, що школи I ступеня у сільській місцевості мають організовуватися місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування незалежно від кількості учнів [35].

Указ Президента України «Про заходи щодо поліпшення функціонування та розвитку загальної середньої освіти» (1998 р.) та стратегією розвитку сільської школи в Україні передбачали «...забезпечити наявності контингенту дітей шкільного віку та пішохідної доступності шкіл збереження мережі загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості для учнів 1–9 класів» [81, с. 95-96].

Керуючись Комплексним планом заходів, Міністерство освіти України розробило та затвердило «Положення про індивідуальну форму навчання в загальноосвітніх навчальних закладах» (2002 р.), в якому зазначалось, що учні, які проживають у селах і селищах, де їх кількість у класі становить менше 5 осіб, мають право на індивідуальне навчання, яке організовується за індивідуальним навчальним планом, затвердженим місцевим органом управління освіти. Це положення давало можливість розв'язати певні проблеми сільської школи, зокрема комплектування класів [76].

Зміни стосувалися і класів-комплектів у сільських початкових школах. Зокрема, вказувалось, що чинним законодавством в галузі освіти не передбачається існування класів-комплектів. Проте відповідно до вищезазначеного «Положення про індивідуальну форму навчання в загальноосвітніх навчальних закладах», вказується, що під час здійснення

індивідуального навчання за однаковими навчальними програмами дозволяється об'єднувати в групи учнів одного класу або на окремих заняттях – учнів різних класів, чисельністю не більше 5 осіб у групі, і це стосувалось лише початкової школи [76].

Важливим кроком для збереження «неперспективних сіл» стало поширення із 2002 року мережі навчально-виховних комплексів «Дошкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад». Водночас це повинно було розв'язати не лише соціальну проблему, а й педагогічну, адже в таких закладах з'явилась можливість інтеграції педагогічного процесу в дошкільній і початковій ланках освіти. У модернізованих навчально-виховних комплексах «Дошкільний навчальний заклад – початкова школа» організація дошкільної освіти керувалась програмами розвитку, виховання і навчання дітей дошкільного закладу, затверджених МОН України, а початкової освіти – навчальним планом, укладеним за типовими навчальними планами для початкової школи.

Проте, як зазначається у «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні», «реального стратегічного реформування освіти в ці роки не сталося з багатьох причин: відсутності необхідного і достатнього правового поля її функціонування, соціально-економічних труднощів, суперечливості і надмірної політизації реформаторських кроків» [63, с. 53].

Другий етап (2003 – 2019 рр.) – реорганізація типів шкіл, вдосконалення їх структур; призупинення закриття сільських початкових шкіл (2008); реалізація державної цільової соціальної програми «Шкільний автобус» на 2011-2019 рр. Затвердження Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, яка передбачала оптимізацію та урізноманітнення закладів освіти, створення філій базових шкіл, освітніх округів, ресурсних центрів дистанційного навчання, забезпечення обов'язковою дошкільною освітою усіх дітей 5-річного віку завдяки

урізноманітнення форм її здобуття; Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (24.12.2015 р.) передбачалось реструктуризацію закладів освіти у сільській місцевості та створення опорних шкіл.

Великі надії при розв'язанні проблем сільської початкової школи, її потреб та покращення мов її функціонування покладались на Постанову Верховної Ради України (19.12.2008 р.) «Про впровадження мораторію на закриття загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості», згідно якої відповідним державним органам було доручено враховувати можливості демографічних змін для призупинення необґрунтованого закриття закладів загальної середньої освіти у сільській місцевості. Розгляд даного соціально-освітнього формату вважався пріоритетним напрямом розбудови національної системи освіти. Проте, повноцінному втіленню даних ідей та реалізації відповідних педагогічних можливостей для модернізації розвитку сільської початкової школи не сприяли соціально-економічні умови того часу.

Економічна та соціальна нестабільність у державі, суспільстві та й в освіті, неналежне фінансування стали причиною невиконання вказаної постанови, а відтак і перешкодою на шляху реформування закладів загальної освіти сільської місцевості, унеможлививши якісні перетворення у сільських початкових школах.

На даному етапі держава приділяла достатньо уваги рівню шкільної освіти у сільській місцевості. Так, зокрема, на парламентських слуханнях у Верховній Раді України на тему «Освіта в сільській місцевості: кризові тенденції та шляхи їх подолання» (14.03.2012 р.) на обговорення були поставлені питання щодо збільшення кількості саме сільських початкових малокомплектних шкіл та зменшення учнівського контингенту (станом на 2012 р. в Україні було 605 шкіл, в яких навчалось до 10 учнів, майже 1,5 тис. шкіл, де навчалось від 10 до 40 учнів). Увагу державних діячів привернуло

зменшення кількісних показників наповнюваності класів у сільських школах; збільшення чисельності учнів у сільських закладах загальної середньої освіти, які навчаються за індивідуальною формою навчання; сприяння оптимізації шкільної мережі у селах; підвищення рівня якості освіти (потреба у інформаційно-комунікаційних технологіях, які б дали змогу забезпечити рівний доступ школярів до якісних знань); забезпечення закладів освіти, розташованих у сільській місцевості, досвідченими педагогічними кадрами та повноцінним соціальним захистом молодих спеціалістів тощо [70].

Проблемою, яка вимагала негайного розв'язання на нормативно-законодавчому рівні, була децентралізація управління загальною середньою освітою. Найбільше вона впливала на функціонування шкіл саме у сільській місцевості, оскільки у 2015 році у селах було 372 початкових школи із загальною кількістю до 10 учнів; 1460 шкіл, в яких навчалось до 40 учнів; та 2527 шкіл із контингентом до 100 учнів (2016) [63, с. 56]. Динаміка мережі закладів загальної середньої освіти сільської місцевості з 1991 по 2016 рр. відображена в гістограмі (Додаток Б).

«До питання закриття шкіл місцеві органи державної виконавчої влади повинні підходити виважено, враховувати демографічний прогноз, соціально-економічні умови, думку громади. Важливо забезпечити функціонування у кожному сільському населеному пункті, де є діти шкільного віку, принаймні початкової школи», – наголошується у «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні» [63, с. 58].

Міністерство освіти і науки та інші експерти вбачали рішення проблеми доступу до якісної освіти в сільській місцевості у створенні освітніх округів, які повинні були забезпечити залучення додаткових ресурсів до розвитку освітньої інфраструктури завдяки економії необґрунтованих витрат, посилення співпраці між закладами освіти, їх

керівництвом, сільськими громадами та усіма, хто зацікавлений у справі шкільництва. Громадянське суспільство отримувало можливість повноцінно брати участь в управлінні освітою, залучати додаткові інвестиції для розвитку школи, стимулювання людських ресурсів, стабілізації освітніх процесів та реалізації інтересів суб'єктів спільної діяльності.

Для оптимізації мережі сучасних закладів загальної середньої освіти сільської місцевості, підвищення рівня якості шкільної освіти та для раціонального використання коштів місцевих бюджетів у 2015 році урядом було запропоновано створити опорні школи, що передбачало перетворення сільських початкових шкіл із малим контингентом учнів на філії. Пілотний проект «Опорні школи», який був запущений у 2016 році, започаткував новий етап у розвитку сучасних сільських початкових шкіл України.

У «Положенні про освітній округ» зазначалося, що «Опорний заклад є юридичною особою, має рахунки в органах Казначейства, самостійний баланс, штамп, печатку і у своєму складі філії та (або) здійснює з урахуванням потреб осіб з інвалідністю (у тому числі тих, що пересуваються на кріслах колісних) організоване підвезення учнів (вихованців) (не менше ніж з трьох селищ, сіл, в яких ліквідовано загальноосвітні навчальні заклади або припинено (зупинено) їх діяльність) і педагогічних працівників (у разі потреби) до опорного закладу і до місця проживання. Кількість учнів (вихованців) опорного закладу (без врахування учнів (вихованців) філій), як правило, становить не менше 200 осіб» [77]. Опорні заклади визначаються на конкурсній основі. Філії опорних закладів не є юридичною особою (діють на основі положення про філію) і організуються з метою створення єдиного освітнього простору; забезпечення рівного доступу учнів до якісної освіти; раціонального й ефективного використання наявних ресурсів суб'єктів округу, їх модернізації. «Філії, розташовані у селах і селищах, з дотриманням педагогічних та санітарно-гігієнічних вимог та за погодженням з директором опорного закладу можуть створювати у своєму

складі з'єднані класи (класи-комплекти) початкової школи. Положення про з'єднаний клас (клас-комплект) початкової школи у філії опорного закладу затверджує МОН» [77].

«Однак, – як вказано у «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні», – ця проблема не локальна, а системна, адже питання мережі тісно пов'язане із забезпеченням шкіл кадрами належної кваліфікації, їх навантаженням, можливостями підвозу дітей, обладнанням тощо» [64, с. 58], тому потребує чіткого планування спільних дій сільської громади, працівників освіти, батьків учнів, соціально-педагогічної програми, науково-методичного забезпечення тощо.

«При цьому головним у всіх цих перетвореннях мають бути доля дитини, її освітні потреби, життєві інтереси, здоров'я і безпека, доступ до якісної та конкурентоспроможної освіти» [64, с. 58].

Отже, узагальнюючи вищенаведені факти, періодизацію розвитку сільської початкової малокомплектної школи в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ століття представлено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Періодизація розвитку сільської початкової малокомплектної школи в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття)

Період	Етапи	Змістова характеристика
I-й (1950 – 1990)	I-й (1950 – 1958)	Сільська початкова школа відіграє провідну роль у структурі закладів загальної середньої освіти в сільській місцевості (53,4 %).

Продовження таблиці 2.2

<p>II-й (1959 – 1964)</p>	<p>Втрата сільською початковою школою своєї функціональної самостійності у зв'язку із запровадженням обов'язкової 8-річної освіти. Зміцнення зв'язків сільської початкової школи із соціокультурним середовищем, виокремлення завдань та шляхів розвитку закладів освіти в умовах реформування.</p>
<p>III-й (1965 – 1972)</p>	<p>Пошук шляхів покращення матеріально-технічного забезпечення сільських початкових шкіл. Проблеми переходу від чотирирічного до трирічного навчання; забезпечення наступності початкової (трирічної) та обов'язкової (восьмирічної) школи.</p>
<p>IV-й (1973 -1983)</p>	<p>Створення єдиних вимог до діяльності сільських початкових шкіл, скорочення їх чисельності, ліквідація неперспективних сіл, політика укрупнення шкіл, закриття малокомплектних початкових шкіл; утворення НВК «загальноосвітній навчальний заклад – дошкільний навчальний заклад».</p>

<p>II-й (1991 – 2019)</p>	<p>V-й (1984 – 1990)</p>	<p>Відновлення етнокультурного спрямування освітнього процесу в сільській початковій школі в умовах демократизації суспільного життя; руйнування існуючих економічних зв'язків соціокультурного середовища села, фінансова нестабільність сільських господарств, зниження рівня матеріально-технічного забезпечення шкіл.</p>
	<p>I-й (1991 – 2002)</p>	<p>Розвиток початкової школи сільської місцевості в умовах становлення ринкових відносин, зміна концепцій розвитку освіти, реформування, модернізація мети та змісту шкільної освіти; врегулювання нормативно-правової бази.</p>
	<p>II-й (2003- 2019)</p>	<p>Реорганізація типів шкіл, їх структур; упровадження індивідуальної форми навчання при наявності менше п'яти учнів; виконання цільової соціальної програми «Шкільний автобус»; пропозиція створення опорних шкіл, перетворення сільських початкових шкіл із малими контингентами учнів на філії опорних шкіл; вдосконалення фахової підготовки та професійного розвитку вчителя початкової школи сільської місцевості.</p>

Однак, визначені нами хронологічні межі періодів розвитку сільської початкової школи, у тому числі і малокомплектної, є приблизними, оскільки, як вважає Г. Іванюк, «початок і кінець кожного періоду не завжди чітко окреслений державними документами; часто-густо початок кожного періоду зароджується в історико-педагогічній ситуації попереднього, збігається з формуванням причин і передумов трансформації кожного періоду в наступний» [42, с. 67].

Періодизація розвитку сільської початкової малокомплектної школи в Україні (II пол. XX ст. – поч. XXI ст.) ґрунтується на відповідних тому часу освітніх парадигмах.

Для першого (радянського) періоду розвитку освіти від 50-років XX століття до часу проголошення незалежності України у 1991 році характерною особливістю було спрямування діяльності сільських шкіл на підготовку учнів до трудової діяльності в сільському господарстві та соціально-культурній сфері села. Цій меті підпорядковувалось змістово-методичне наповнення та матеріально-технічне забезпечення освітнього процесу, в основі професійної діяльності учителя були класово-ідеологічні пріоритети.

Другий означений нами період із 1991 по 2019 рр. характеризувався зміною національної спрямованості освіти, її мети, завдань, змістово-методичного наповнення та забезпечення її розвитку. В умовах європейської інтеграції змінилися професійні вимоги до вчителя початкової школи, що сприяло пошуку нових форм організації навчальних занять та реформуванню сучасних закладів освіти I ступеня сільської місцевості, що є позитивними здобутками на шляху розвитку сільської початкової малокомплектної школи у цьому історичному часі.

Історичну послідовність розвитку сільської початкової малокомплектної школи у визначених хронологічних межах можна відобразити у вигляді моделі, що дасть можливість забезпечити наочну

демонстрацію наукової структури досліджуваного процесу, вказати на взаємозв'язок чинників, тенденцій та показників розвитку системи освіти (рис. 2.1).

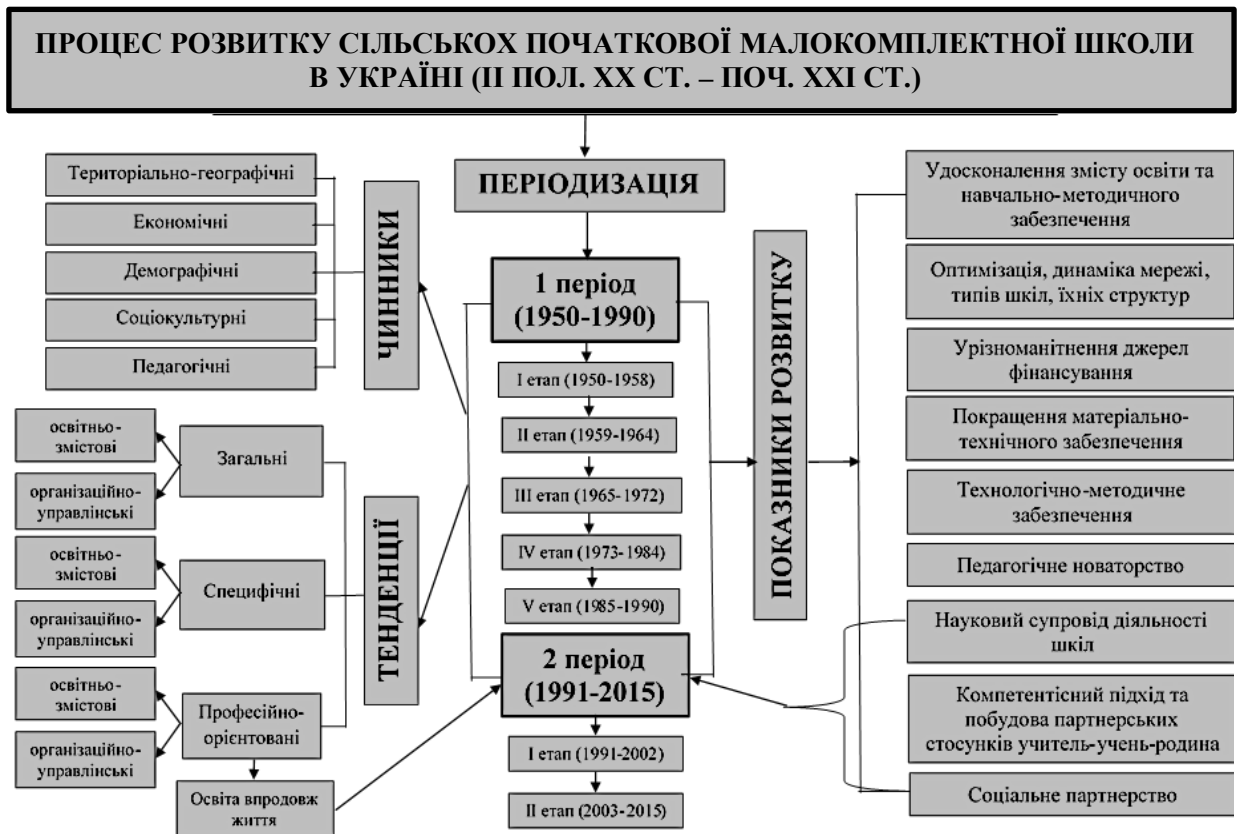

Рис. 2.1. Модель історико-педагогічного розвитку сільської початкової малокомплектної школи в Україні (II пол. XX ст. – поч. XXI ст.)

Дана модель демонструє такі показники, що впливали на розвиток сільської початкової малокомплектної школи в Україні (II пол. XX ст. – поч. XXI ст.):

- процес розвитку сільської початкової малокомплектної школи в окреслених хронологічних межах (зміст, основні періоди та етапи);
- аналіз діяльності сільських початкових малокомплектних шкіл: мета, завдання, змістово-методичне наповнення та матеріально-технічне забезпечення, особливості, тенденції та суперечності їх розвитку;
- чинники, що впливали на розвиток сучасних сільських початкових

- шкіл;
- вимоги до педагогів початкових шкіл сільської місцевості, вдосконалення їх професійного розвитку (освіта впродовж життя) та фахової підготовки та професійного розвитку;
 - тенденції та показники розвитку сільських початкових малокомплектних шкіл в межах окреслених періодів.

Таким чином, визначені тенденції розвитку сільських початкових малокомплектних шкіл в Україні (II пол. XX ст. – поч. XXI ст.) в межах умовно окреслених періодів потребують детального подальшого аналізу з метою застосування позитивного історико-педагогічного досвіду у практиці освітніх реформ, для забезпечення якісного процесу модернізації професійного розвитку та фахової підготовки вчителя початкової школи.

2.1. Використання історико-педагогічного досвіду в умовах реформування сучасних сільських початкових шкіл

Реформування сучасного українського суспільства, зумовлене складними перетвореннями, активною участю у євроінтеграційних процесах, вимагає докорінних змін у всіх сферах життя, зокрема і в освіті [47].

Одним із важливих напрямів реформування системи освіти є вдосконалення мережі закладів загальної середньої освіти у сільській місцевості, в тому числі і початкових шкіл, оскільки вони в переважній більшості є малочисельними, а це потребує додаткових витрат для забезпечення їх продуктивної діяльності. Інтерес педагогів-практиків та науковців до напрямів реформування і модернізації сучасної сільської початкової школи викликаний її характером, особливостями діяльності її різноманітних типів, впливом соціальної інфраструктури, сільського

господарства на розвиток закладів освіти.

Процес інтеграції України у європейський простір вимагає докорінних змін в освітній сфері. Адже «... освіта у XXI столітті – це далеко не лише надання знань і виховання особистості. Освіта в добу глобалізації та високих технологій – це фактор соціальної стабільності, економічного добробуту країни, її конкурентоспроможності та національної безпеки. Тому освіту не можна і надалі стереотипно відносити до сфери відомчої чи галузевої політики, а варто підходити до неї як до загальнонаціональної, стратегічно важливої проблеми» [51, с. 14-15].

Ефективність функціонування освіти має беззаперечне значення для ефективного розвитку суспільства. «Освіта може бути реформована завдяки досягненню й використанню досвіду трансформаційних процесів, яким сама підлягає... Неминучість трансформаційних процесів, пов'язаних із життям і діяльністю людини, становить чинник, який зумовлює освітні реформи. Основа трансформації освітньої системи випливає з потреби певної «рівноваги» між усіма сферами, охопленими її процесами» [17, с. 19-20].

На думку В. Андрущенка «освіта (і виховання) є трансформацією «духу епохи» в структуру свідомості, світогляд, духовний світ, культуру і загальне єство особистості» [2, с. 19]. «Школа, будучи одним із основних сегментів освіти, є закоренілою на минулому та власних традиціях і тому надзвичайно повільно, навіть із певним опором піддається або підлягає трансформаційним процесам, які значно активніше відбиваються в багатьох інших галузях життя», – зазначає А. Василюк [17, с.19].

Визначенню ключових напрямів розбудови національної системи освіти та її орієнтації на реалізацію потреб народу України, пошуку оптимальний шляхів модернізації сільської початкової школи в умовах ринкових відносин сприяв соціально-зорієнтований характер реформування галузі освіти. У контексті дослідження актуальною є трансформація позитивного історико-педагогічного досвіду та ідей досліджуваного періоду

в умовах реформування сучасних сільських початкових шкіл. Аналіз педагогічних систем А. Макаренка, В. Сухомлинського, О. Захаренка дає підстави вважати, що використання надбань педагогічної науки дозволить збагатити практику діяльності сільських шкіл новими ідеями, що дало б змогу сільській початковій школі відповідати потребам суспільства і реалізувати його соціальне замовлення.

Важливою у цьому плані вважаємо дослідження Т. Франчук, яка вважає, що лише активність педагога (не зважаючи на несприятливі для педагогічного новаторства обставини навколишнього середовища) дає можливість прогресу у соціокультурному полі, який сприятиме змінам світоглядних орієнтирів [103].

Практичне впровадження ідеї всебічного та гармонійного розвитку дітей чітко прослідковується у педагогічній системі А. Макаренка.

«У його творах, – як зазначає М. Богомолова, – глибоко і всебічно показана теорія і практика виховання нової людини, охарактеризована цілісна система науково-педагогічного знання, системотворчим елементом якої є принципи доцільності й єдності розвитку особистості в колективі» [14, с. 65] .

Варто відзначити, що у новаторській системі А. Макаренка обґрунтовано, що дитячий колектив повинен становити органічну цілісність. На його думку ознакою хорошої школи є чітко організована система усіх впливів, а позитивним елементом виховання повинна бути праця, яка створює цінності [56].

Науково-педагогічна спадщина А. Макаренка є актуальною для сучасної вітчизняної та зарубіжної педагогіки, центром якої, на нашу думку, є дитячий колектив як необхідна умова всебічного розвитку особистості. Під колективом педагог розуміє «об'єднане спільною суспільно цілісною метою, спільною діяльністю зібрання дітей задля досягнення цієї мети, де наявні органи самоуправління і координації, відносини відповідальної

залежності» [56].

Суттєвим для нашого дослідження є те, що міцність зв'язків у виховній системі А. Макаренка забезпечувалась вдало організованою структурною одиницею – різновіковим колективом. Педагог обґрунтовував важливість створення різновікових дитячих колективів, які б об'єднували вихованців навколо спільних інтересів у різних сферах життя. А. Макаренко довів, що успішному розвитку будь-якого елемента виховної системи, в даному випадку різновікового колективу, сприятимуть чітко сформульована мета, правильна організація спільної діяльності, підтримання ініціативи усіх його членів, формування суспільної думки, вмиле керівництво дітьми. [54].

Порівняння педагогічної технології А. Макаренка з сучасною моделлю сільської початкової малокомплектної школи дає можливість виокремити спільні риси діяльності таких різновікових колективів:

- безперервність процесу виховання;
- постійне накопичення традицій;
- необхідність передачі соціального досвіду учнів різного віку;
- формування навичок спілкування;
- досвід взаємин у колективі.

Орієнтиром для успішного моделювання сучасної сільської початкової малокомплектної школи може виступати розроблена В. Сухомлинським концепція виховання, яка сприяє формуванню в колективі такої системи діяльності, яка формує в учнів почуття людяності, обов'язку, відповідальності.

«Педагогічна система В. Сухомлинського, – на думку Г. Іванюк, – є сплавом педагогічної практики, теоретичного аналізу та педагогічного таланту. Педагог уважав, що соціальний і моральний прогрес суспільства вирішальною мірою залежить від того, як люди, які складають це суспільство, ставляться до праці, оскільки вона є джерелом не лише матеріальних і духовних благ, а й цікавої повноцінної діяльності» [42,

с. 317].

Основні положення, якими керується освітній процес школи, полягають у правильній організації життєдіяльності педагогічного колективу; вимоги до професійної компетентності вчителів, роль традицій у житті села та школи передбачають моделювання таких педагогічних ситуацій, які здійснюють виховання добротою.

Головна ідея В. Сухомлинського, яка є досить актуальною для розвитку сучасних сільських початкових шкіл, полягає в тому, що шкільне життя повинно проходити у тісній взаємодії із життям села, тими культурними та соціальними процесами, що є основою сільського соціуму [97]. Досліджуючи проблему впливу середовища педагог на практиці довів, що школа як відкрита виховна система може ефективно функціонувати за умови тісної співпраці з соціальним довкіллям [98]. Школа В. Сухомлинського, застосовуючи різні форми взаємодії та співпраці з навколишнім середовищем, безсумнівно була освітньо-виховним центром села, а гуманістичну педагогіку, принципи педагогічного оптимізму доцільно застосовувати у сучасному освітньому процесі загалом, і у сільській початковій школі зокрема.

Як вважає Н. Дічек, «лише та школа, творчий потенціал педагогічного колективу якої згуртований на основі деякої ідеї-стрижня, на основі прагнення творити нове, впроваджувати освітні і виховні новації, здатна перебудувати зовнішню офіційну (а часом і суспільну) агресію» [28, с. 66].

Сільська школа, яка в більшості випадків і сьогодні лишається чи не єдиним осередком культури на селі, реалізує функцію культурно-освітнього розвитку не лише учнів, але і їх батьків, усіх жителів села, адже, як зазначав В. Сухомлинський, «вона задає тон усьому інтелектуальному і духовному життю села» [97, с. 419].

Глибокого аналізу та переосмислення з метою впровадження у педагогічній діяльності сільської початкової малокомплектної школи

заслуговує досвід організації педагогом-гуманістом навчального співробітництва дітей різного віку у Павлівській школі. Різновікова взаємодія учнів була побудована на успішному поділ соціальних ролей, які давали можливість забезпечити прояв ініціативи старших і молодших та їх позитивний емоційний вплив один на одного. В. Сухомлинського розглядав освіту як важливу життєву цінність для особистості, що і сприяло розробці унікальної «Школи радості» і дозволило зреалізувати ідеї батьківської педагогіки [100].

В. Сухомлинський, розглядаючи сільську початкову школу як осередок культури, підкреслював, що вона здатна реалізувати просвітницьку місію лише за умови шанування Батьківщини, Людини, Матері та рідного Слова. Педагог наголошував, що «навчання в початкових класах – цілий період морального, емоційного, фізичного, естетичного розвитку, який буде реальною справою, а не пустою розмовою лише за умови, що дитина живе багатим життям сьогодні, а не тільки готується до оволодіння знаннями завтра». «Система уроків мислення стала школою думки, де проходить «постійне і невинне застосування знань» [99].

Т. Франчук, проаналізувавши педагогічну систему В. Сухомлинського як суб'єкту оптимізації сучасної освіти, прийшла до висновку, що «унікальність, а значить і непересічна цінність педагогіки В. Сухомлинського полягає в тому, що він на її основі створив освітню систему (модель школи нестандартного типу), яка формувалась не стільки з орієнтацією на тогочасну соціально-економічну ситуацію, а радше всупереч їй» [103].

Ідею самореалізації особистості молодшого школяра, яка була досліджена і розроблена В. Сухомлинським, продовжив втілювати у життя педагог-новатор О. Захаренко [1].

Цінність досвіду О. Захаренка полягає в тому, що йому вдалося об'єднати для шкільної справи батьків, вчителів, керівників, громадськість,

переконавши їх, що «школа майбутнього» необхідна селу сьогодні для того, аби нинішні учні в майбутньому стали всебічно розвиненими особистостями, з високим розумінням соціальної ролі в демократичному суспільстві. Головною метою стало забезпечення матеріально-технічної бази своїми силами.

На глибоке переконання педагога, побудова педагогічної системи школи завершується успіхом за умови, коли усі учасники освітнього процесу, зокрема вчителі та учні, батьки та господарники, сільське населення, переконані в правильності вибраного шляху та зацікавлені у результатах освіти і виховання. [39].

Педагог підкреслював, що умови сільського середовища, вплив традицій та родини на виховання, залучення змалечку дітей до сільськогосподарської праці впливає на їх розвиток та відрізняє їх від однолітків у міських школах. У зв'язку з тим, що діти сільської місцевості більш схильні до емоційного сприйняття навколишнього середовища, увагу в освітньому процесі необхідно акцентувати на їхньому культурно-освітньому розвитку, їх підготовці до життя за сучасних умов [36].

Суспільну роль учителя у формуванні в учнів, батьків та селян позитивних якостей О. Захаренко пояснював менталітетом нації: «Це завдання посилене лише школі, лише вчителю, який з дитинства почне міняти і дитину, і сім'ю. І сім'я, і засоби масової інформації, і школа повинні мати лише одну святу мету і ціль» [37, с. 3]. На його думку «... у молодші класи потрібен особливий підбір кадрів, починаючи від педагогічних класів училищ, педагогічних інститутів, університетів. Це мають бути особливі люди, знаючі, творчі, з розвинутим почуттям відповідальності. Адже практично в їх руках доля і майбутнє нашої України» [38, с. 26].

Реформування системи повинно бути спрямоване на забезпечення рівного доступу школярів сільської місцевості до якісної освіти. Системний

аналіз досвіду створених вищеназваними педагогами-новаторами педагогічних систем та діяльності освітніх закладів, виокремлення спільних та особливих компонентів, їх взаємозв'язків, вивчення демографічних та соціально-економічних особливостей малих населених пунктів, у яких працюють сучасні сільські початкові малокомплектні школи, специфіка їх функціонування як складової соціальної інфраструктури села стали орієнтиром в реформуванні досліджуваного типу шкіл, адже у «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки» серед основних завдань, які забезпечать стабільний розвиток національної системи освіти, визначено перспективу покращення мережі сільських початкових шкіл [65].

Важливою для розвитку сільської початкової школи є не лише поява інноваційних моделей, але і збереження традиційних освітніх закладів, оскільки спроби модернізації педагогічної системи за допомогою кардинальних змін не приносять якісного оновлення.

Поняття «модернізація» трактується як «удосконалення, покращення, оновлення об'єкта, приведення його у відповідність з новими вимогами і нормами, технічними умовами, показниками якості» [91, с. 323]. Отже під модернізацією сільських початкових шкіл розуміємо дію за значенням – модернізувати – змінювати, вдосконалювати відповідно до сучасних вимог; реформувати – змінювати шляхом реформ (перетворення, зміна, нововведення, яке не змінює основ існуючої структури), перебудови. Реорганізація (від лат. re – префікс, що означає зворотну або повторну дію, і організація) – перебудова, перетворення, зміна структури, форм організації, управління тощо [91, с. 724].

Як уже зазначалося, розвиток сільських початкових шкіл є своєрідним феноменом в освітньому просторі України. З одного боку він зумовлений особливостями села як соціально-економічного і виробничо-територіального об'єднання людей, а з іншого – призначенням школи як

соціального інституту життя села. Існують певні чинники, які впливають на організацію, зміст, форми і методи діяльності сільських початкових шкіл. Одним із таких чинників є малочисельність і, як наслідок, недостатнє матеріально-технічне забезпечення освітнього процесу.

Важливим показником ефективності освітньої політики в Україні є якість шкільної освіти. Модернізація освітньої мережі сільських шкіл здійснюється за допомогою впровадження нових моделей закладів загальної середньої освіти і передбачає підвищення якості підготовки учнів.

Поряд із проблемами сільська початкова школа має і певні переваги, однією з яких є можливість створення інноваційних освітніх закладів загальної середньої освіти I ступеня з малою кількістю учнів. Головним суб'єктом педагогічної діяльності виступає різновіковий учнівський колектив сільської початкової малокомплектної школи. Гарантом результативності освітнього процесу є активна участь учнів у досягненні мети і завдань, спрямованих на розвиток освітнього закладу. А отже, основна відповідальність покладається на співпрацю «учитель - учень». А учитель в свою чергу, координуючи колективну діяльність, підтримує тісні зв'язки з сільською громадою [4]. У педагогічному процесі школи важливе місце належить організації дозвілля учнів та їхніх родин, участь у народознавчій, обрядовій національно-традиційній діяльності, створенні умов для інтелектуального, фізичного і духовного розвитку. Цілком очевидно, що така взаємодія сприяє розширенню соціального досвіду особистості, набуттю нею нових навичок у різних сферах життєдіяльності, що сприяє поширенню і засвоєнню національних духовно-культурних цінностей.

На сучасному етапі розвитку сільської початкової малокомплектної школи її залежність від стану соціального середовища значно зростає, збільшуються потенційні можливості застосування зовнішніх ресурсів для підвищення якості освіти. Соціальні засади розвитку усіх ланок

національної освіти є важливим показником рівня культури та духовного розвитку суспільства. При цьому початкова освіта є головним підґрунтям для наступних ступенів навчання і виховання школярів та їх подальшого розвитку.

Безперечно, сільська початкова школа немає достатніх ресурсів та умов для реалізації успішної освітньої програми, однак для оновлення закладу освіти потрібно оптимально використовувати наявні позитивні чинники: природне середовище, що оточує школярів, залучення їх з малих років до сільськогосподарської діяльності; збереженість народних традицій, національної культури, мови, ментальності; відкритість життя школи для соціуму тощо.

Початкова школа у малонаселеному селі виконує роль селоутворюючого фактора, сприяє культурному, демографічному, економічному та соціальному розвитку села, тому саме соціальні цілі визначають головний напрям освітньої діяльності навчального закладу. «Сільська школа не має конкурентів на ринку освітніх послуг, тому вона є єдиним гарантом права дитини на повноцінну освіту та гарантом соціального захисту дитини» [110, с. 10].

Взаємодія сільської початкової школи та зовнішнього середовища – це система спільних дій, фактор розвитку двох суб'єктів, які є взаємозалежні та сприяють взаємозбагаченню: бо чим активніші дії закладу освіти, які впливають стосунки та поведінку людей, тим активніші дії середовища при створенні розвивального освітнього простору.

При реалізації програми модернізації початкових шкіл у малонаселених сільських пунктах доцільно використовувати досвід європейських аналогів, однак варто пам'ятати і про багатовіковий досвід та процес становлення національної системи освіти в Україні. Адже впродовж сторіч майже кожне село мало свою школу, яка утримувалася за кошти громади. Саме українське село традиційно було джерелом

талановитих особистостей, що постачало і нині постачає суспільству державних діячів, учених, митців.

Сільські початкові малокомплектні школи як багатовіковий освітній і духовний осередок села і сьогодні готують підростаюче покоління до реалій життя, до праці на рідній землі, разом з тим здійснюючи педагогічний вплив на доросле населення і весь соціальний устрій. Від стану їх функціонування і можливостей для розвитку суттєво залежить інфраструктура, якість та темпи соціальних змін на селі.

З огляду на висвітлене вище, розвиток сучасних сільських початкових шкіл спрямований на постійний пошук шляхів їх оновлення, оптимальне поєднання традиційних форм навчання та прогресивних методик, застосування нових технологій, на реалізацію наукової стратегії розвитку закладів загальної середньої освіти I ступеня сільської місцевості.

У «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні» (2016) говориться, що модернізація освіти пов'язана з європейськими та світовими тенденціями і викликами [63]. В контексті нашого дослідження актуальними завданнями розвитку початкової ланки освіти, в тому числі і сільської початкової малокомплектної школи, на найближчий час є такі напрями, що сприяють вдосконаленню, покращенню, реструктуризації та модернізації розвитку сучасних сільських освітніх закладів, створення окремої державної програми, «спрямованої на покращення умов функціонування сільської школи, її збереження та розвиток у кожному селі, де є діти, з урахуванням насамперед їхніх інтересів і, безперечно, особливостей кожного регіону. Реалізуватися така програма має на засадах соціального партнерства з широким використанням виховного й освітнього потенціалу сільського соціуму» [63, с. 58].

Висновки до другого розділу

Студіювання джерельної бази надало можливість окреслити періоди розвитку сільської початкової малокомплектної школи в Україні, що відбувався у двох площинах:

I – радянський період (1950-1990 рр.) характеризувався розвитком сільської початкової малокомплектної школи в умовах реформування радянської системи освіти;

II – це модернізація сільської початкової малокомплектної школи в умовах незалежної України та впровадження ринкових відносин (1991 – 2019 рр.).

Для характеристики визначених періодів враховано вплив суспільно-політичних, економічних, демографічних, соціальних, культурних та педагогічних факторів на розвиток сільської початкової школи, механізми державного управління розвитку досліджуваних закладів освіти.

З'ясовано, що прогресивному розвитку сільської початкової малокомплектної школи в межах першого періоду (1950-1990 рр.) був характерний пошук шляхів подолання відриву школи від повсякденного життя, що виявлялося у вдосконаленні спрямованості змісту початкової освіти на сільське господарство, відновленні традиційних та пошуку нових зв'язків початкової школи із соціальним середовищем села з метою забезпечення підготовки майбутніх спеціалістів для роботи в сільськогосподарських секторах.

В результаті дослідження встановлено, що сільська початкова малокомплектна школа у 1950 - 1991 рр. пройшла суперечливий шлях реформування та розвитку. Не зважаючи на визначення державою пріоритетів формування мережі сільських шкіл та наголошення на потребі їх матеріально-технічного й кадрового забезпечення, недостатнє фінансування, незадовільне становище сільських господарств, які не могли утримувати

початкові школи на належному рівні та складна демографічна ситуація призвела до скорочення чисельності шкіл. Реформування утруднювалося також відсутністю чіткої програми розвитку сільської початкової школи, яка б змогла узгодити існуючі потреби з реальними економічними можливостями.

Проголошення незалежності України сприяло пошуку власної державної освітньої політики, визначенню її засад та основних механізмів, затвердженню низки нормативно-правових документів, в яких окреслено основні тенденції оновлення сільської початкової школи.

Розвиток сільської початкової малокомплектної школи в межах другого періоду (1991 – 2019 рр.) ознаменувався як здобутками і позитивними тенденціями так, і упущеннями та прорахунками. Позитивними можна вважати такі досягнення, як законодавче забезпечення діяльності освітніх закладів, розвиток нових моделей сучасних закладів загальної середньої освіти сільської місцевості (НВК «загальноосвітній навчальний заклад – дошкільний навчальний заклад», освітній округ та його філії), впровадження державних цільових програм, діяльність яких була спрямована на вдосконалення освітніх процесів.

Помилковим виявилось не врахування соціально-економічних умов, особливостей кожного окремо взятого регіону при реорганізації (закритті) шкіл, демографічного прогнозу, думки сільської громади та інтересів самих учнів. Негативно на розвитку сільських початкових шкіл в даний період позначилися слабке покращення матеріально-технічного забезпечення, не належне забезпечення закладів освіти у сільській місцевості відповідними педагогічними кадрами, які гальмували розвиток досліджуваних нами закладів у контексті вдосконалення сучасних процесів.

Обґрунтовано модель історико-педагогічного розвитку сільської малокомплектної початкової школи в Україні (II пол. XX ст. – поч. XXI ст.), яка демонструє періодизацію, тенденції, чинники та показники розвитку

досліджуваних освітніх закладів під впливом особливостей радянського періоду у 1950 -1990 рр. та періоду становлення незалежної України у 1991 - 2019 рр.

На основі позитивного історико-педагогічного досвіду в окреслених хронологічних межах дослідження здійснено аналіз педагогічних систем А. Макаренка, В. Сухомлинського, О. Захаренка та розкрито можливості запровадження новітніх технологій у освітнє середовище для підвищення конкурентоспроможності сільських закладів середньої освіти.

Розвиток сучасних сільських початкових малокомплектних шкіл відповідно до завдань освіти покладається на якісну взаємодію початкової школи – родини – сільської громади, які, створюючи партнерські стосунки, налагоджуючи систему співпраці між усіма учасниками, сприяють підвищенню позитивної динаміки життєдіяльності школи, зростанню активності сільської громади у співпраці із початковою школою.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу й узагальнення праць з дослідження становлення сільської початкової малокомплектної школи в Україні (II пол. XX ст. – поч. XXI ст.) зроблено висновки, в яких викладено основні результати дослідження:

1. Систематизація та аналіз історіографічного матеріалу дала можливість розкрити розвиток, сутність, історіографію дослідження, З'ясовано, що розвиток сільської початкової малокомплектної школи тісно пов'язаний з багатовіковим тернистим шляхом становлення початкової школи загалом, її довготривалим історичним досвідом, критичним вивченням ідей минулого, просвітницькими та економічними реформами 60-х років XIX ст. Незаперечний вплив на нього мали особливості способу життя селян; просвітницька діяльність українських громадських діячів, загострення державної уваги до проблем національної освіти, основою якої були та лишаються ментальні особливості громади села, глибокі реформаторські перетворення у соціально-економічній сфері.

Історіографічне вивчення проблеми становлення і діяльності сільської початкової малокомплектної школи сприяло отриманню нових знань про педагогічні явища досліджуваного періоду, оцінюванню ролі педагогічної теорії в підтвердженні правильності обраних стратегій розвитку і виявлення суперечностей, які були характерні для змін сільської початкової малокомплектної школи в окреслених хронологічних межах.

2. Аналіз філософської та психолого-педагогічної літератури засвідчив, що дослідженням особливостей діяльності видатні українські педагоги, громадські та культурно-освітні діячі різних періодів.

В результаті дослідження уточнено і конкретизовано понятійно-категоріальний апарат – «сільська початкова школа», «малокомплектна початкова школа», «сільська малокомплектна школа».

Поняття «сільська початкова школа» визначено у дослідженні як самостійний заклад загальної середньої освіти із оригінальною структурою (за кількістю класів і наповнюваністю учнів), своєю організацією занять (один учитель в одному класному приміщенні може працювати з одним або кількома класами, проводити індивідуальні заняття з учнями при наявності менше п'яти осіб). . «Сільська малокомплектна початкова школа – початкова школа, в якій учителів менше, ніж класів, і кожен учитель працює одночасно з двома або кількома класами»..

Аналіз змісту поданих визначень вказує на те, що більшість науковців вважають за доцільне вказати на особливості структури та організації занять в сільських початкових малокомплектних школах, порівнявши завдання та функції даного типу шкіл з іншими. Однак, крім освітніх функцій вона виконує функції центру культурного середовища села.

3. Комплексний аналіз проблеми дослідження дав змогу визначити роль та місце малокомплектної початкової школи в соціальній інфраструктурі села, зокрема розкрито роль сільської початкової малокомплектної школи як важливого елемента складної системи соціального організму села. За умови створення відповідних умов, саме школа здатна забезпечити підвищення освітнього рівня, сприяти суспільному вихованню не лише учнів початкових класів, а й усього села, здійснювати ефективну соціалізацію дітей молодшого шкільного віку, створити різновіковий колектив учнів, забезпечити оптимальні умови для взаємодії з сім'ями учнів, розвивати українську національну культуру та стверджувати свою приналежність до неї активною участю у громадському житті сільської громади.

Стратегічним напрямом розвитку сільської школи є активна участь сільської громади у забезпеченні стабільних освітніх і життєвих перспектив для молодого покоління українських громадян.

4. Визначено та схарактеризовано два періоди (I – 1950–1990 рр.; II –

1991–2019 рр.) й тенденції розвитку сільської початкової малокомплектної школи в Україні у другій половині ХХ – початку ХХІ століття. З'ясовано, що розвиток початкової школи сільської місцевості в часових межах першого періоду (друга половина ХХ століття – до 1991-го року) характеризувався пошуком шляхів подолання відриву сільської школи від життя. Удосконалювалась сільськогосподарська спрямованість змісту початкової освіти, зміцнювалися зв'язки сільської школи із культурними осередками радянської системи освіти.

До основних напрямів розвитку сільської початкової малокомплектної школи цього періоду віднесено:

- пошук шляхів подолання відриву школи від потреб суспільства;
- зміцнення зв'язків із соціально-культурним та сільськогосподарським середовищем в умовах реформування освіти;
- зменшення кількості учнів молодшого шкільного віку у зв'язку із демографічною та соціально-економічною кризою, і пов'язана з цим реструктуризація закладів освіти.

Розвиток сільської початкової малокомплектної школи у межах другого періоду (1991–2019 рр.) був ознаменований як певними здобутками і позитивними тенденціями (законодавче забезпечення, розвиток моделей сучасних закладів загальної освіти сільської місцевості (початкові школи, НВК «школа–сад», школа–родина, освітній округ та його філії), впровадження державних цільових програм, спрямованих на оптимізацію освітніх процесів; забезпечення можливості здобувати початкову освіту за місцем проживання учнів), так і проблемами та прорахунками (не врахування демографічного прогнозу, соціально-економічних умов, думки сільської громади і насамперед інтересів учнів, особливостей кожного регіону при реорганізації шкіл; відносно слабка динаміка матеріально-технічного забезпечення, комп'ютеризації шкіл, не забезпечення навчальних

закладів, розташованих у сільській місцевості, якісними педагогічними кадрами та соціальним захистом молодих спеціалістів), що уповільнювало розвиток досліджуваних освітніх закладів у контексті сучасних модернізаційних процесів.

Обґрунтовано модель історико-педагогічного розвитку сільської початкової малокомплектної школи в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття), яка демонструє періодизацію, зміст, основні періоди та етапи розвитку сільської початкової малокомплектної школи в окреслених хронологічних межах; чинники, що впливали на розвиток сучасних сільських початкових шкіл; тенденції та показники розвитку досліджуваних освітніх закладів в межах окреслених періодів.

5. Узагальнено позитивний історико-педагогічний досвід новаторської педагогіки у створенні педагогічних систем, розкрито можливості трансформації авторських моделей закладів загальної середньої освіти (А. Макаренка, В. Сухомлинського, О. Захаренка) в умовах реформування сучасних початкових шкіл сільської місцевості в контексті наукових надбань та вимог часу. Аналіз вищезазначених педагогічних систем дає підстави вважати, що використання надбань педагогічної науки дозволить збагатити практику діяльності сільських шкіл новими ідеями, що дало б змогу сільській початковій школі відповідати потребам суспільства і реалізувати його соціальне замовлення.

У ході дослідження окреслено провідні тенденції подальшого розвитку сільських закладів загальної освіти І ступеня: забезпечення рівного доступу до якісної освіти усіх дітей шкільного віку, незалежно від місця проживання; використання українських національних традицій сільської місцевості, побудова партнерських стосунків школи – родини – сільської громади; продуктивна співпраця і взаємодія початкової школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авторська школа О. А. Захаренка. Матер. конф. Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Г. Тичини. К.: Наук. світ, 2000., 43 с.
2. Андрущенко В. П. Філософія як теорія і методологія розвитку освіти. *Філософія освіти XXI століття. Проблеми. Перспективи* : зб. наук. пр. Вип. 3. К. : Знання України. 2000. С. 17–23.
3. Анотований каталог матеріалів Центральної картотеки передового педагогічного досвіду Української РСР. – К.: Міністерство освіти УРСР Центрального інституту удосконалення вчителів, 1981. 62 с.
4. Анцибор А. Реальний рейтинг учителя в сільській громаді. *Сільська школа України*. 2007. № 7. С. 9–11.
5. Бабишин С. Д. Початкова школа на Україні з давніх часів до кінця ХУІІІ с. *Початкова школа*, 1991. № 10. С.73–78.
6. Багно Ю. М. Соціально-культурні компоненти навчально-виховного процесу сільської початкової школи в Україні (20-ті – початок 30-х рр. ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Житомир, 2009. 20 с.
7. Балыхин Г. А. Управление развитием образования: организационно-экономический аспект. М.: Экономика, 2003. 428 с.
8. Баран В. К. Історія українського селянства : в 2-х т. К.: Наук. думка, 2006. Т. 2., 2006. 652 с.
9. Белозьорова Н. О. Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01. Харків, 2011. 20 с.
10. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія. К. : Богданова А. М., 2008. 406 с.
11. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. К. : Академвидав, 2012. 256 с.

12. Біда О. А. Сільська малокомплектна та малонаповнена школа : соціальний статус, проблеми роботи та існування. *Гірська школа українських Карпат*. – Івано-Франківськ. 2007. № 2–3. С. 106–110.
13. Біда О. А., Картель М. В. Підготовка майбутніх учителів до організації самостійної роботи в сільській малокомплектній школі при викладанні дисциплін природничого спрямування. *Підготовка вчителя до впровадження нових технологій навчання у малокомплектній початковій школі* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. м. Умань. К. : Науковий світ. 2004. 129 с.
14. Богомолова М. Соціальний захист дітей у педагогіці колективу А. С. Макаренка. *Науковий вісник Миколаївського нац. ун. імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*: зб. наук. пр. № 2 (57), травень 2017. Миколаїв: МНУ імені В.О.Сухомлинського. 2017. 538 с.
15. Бричок С. Б. Роль церковнопарафіяльних шкіл у розвитку освіти на Волині. *Шлях освіти*. 2000. № 1. С. 48–51
16. Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина ХІХ – 20-і рр. ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Житомир, 2005. 20 с.
17. Василюк А. Реформи шкільної освіти в Польщі: історія та сучасність: монографія. Ніжин: Вид.-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 340 с.
18. Вернадский В. И. Размышления натуралиста : в 2-х кн. М. : Наука, 1997. Кн. 2 : Научная мысль как планетарное явление. 1997. 191 с.
19. Вказівки про порядок складання плану мережі шкіл на 1955/1956н. р. *Зб. наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР*. 1955. №9. С. 2–3.
20. Волощук І., Шепотько В. Організація навчання обдарованих і талановитих школярів як фактор розвитку сільської школи. Варіативні моделі розвитку сільських загальноосвітніх навчальних закладів: наук.-метод. посіб. К. : Педагогічна думка. 2011. 160 с.

21. Вопросы комплексного обучения в школе: как работать в школе с несколькими группами при одном учителе / под. ред. С. В. Иванова. Сб. IV. Л.: Брокгауз Ефрон, 1926. 127 с.
22. Гавриленко Т. Проблеми дидактики початкової школи в Україні кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01. К., 2004. 20 с.
23. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний. Рівне: Волинські обереги, 2011. 552 с.
24. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. К. : АПН, 2002. 223 с.
25. Гурьянова М. П. Сельская школа и социальная педагогика : пособ. для педагогов. Минск: Амалфея, 2000. 448 с.
26. Демчиля Д. І. Передумови здійснення загальної середньої освіти в сільській місцевості : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01. К., 1969. 327 с.
27. Державна національна програма «Освіта» : Україна XXI століття. К.: Райдуга, 1994. 61 с.
28. Дічек Н. П. В. О. Сухомлинський як педагог духовності. *Особистісно орієнтований потенціал педагогіки В. О. Сухомлинського*: зб. матер. міжвузівської наук.-практ. конф. (30 вересня – 1 жовтня 2008 року) / упоряд. Е. І. Федорчук. Кам'янець-Подільський: Абетка-Світ. 2008. С. 64–75.
29. Документи засідань колегії Міністерства освіти УРСР (протоколи, стенограми, постанови, доповідні записки). *ЦДАВО України*. (Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України). Ф. 166. Оп. 15, спр.8915, 180 арк.
30. Документи направлені до ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР та інших державних органів, з питань народної освіти (інформації, довідки, листування). *ЦДАВО України*. (Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України). Ф. 166. П. 15. Спр. 8973, 112 арк.
31. Дубровська-Макаренко Л. З досвіду роботи сільських шкіл України 20 – 30-тих років XX ст. *Початкова школа*. 1999. № 36. С. 58–59.

32. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
33. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа». К., 1959. 26 с.
34. Закон України «Про загальну середню освіту». URL: [http://intellect-invest.org.ua/content/userfiles/files/social history pedagogic/official documents / Zakon_Ukrainy_Pro_zagalnu_serednu_osvitu_1999.djvu](http://intellect-invest.org.ua/content/userfiles/files/social%20history%20pedagogic/official%20documents/Zakon_Ukrainy_Pro_zagalnu_serednu_osvitu_1999.djvu).
35. Закон України «Про освіту». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/find:№+100+96-ВР./Z960100.html
36. Захаренко О. А. Найболючіше – сільська школа. *Пед. газета.*, 2000. № 10. С. 2.
37. Захаренко О. А. Поради колезі, народжені в школі над Россю: роздуми педагога. Черкаси: Агрополіс, 2002. С. 3., 15–16.
38. Захаренко О. А. Поспішаймо робити добро. Роздуми педагога-академіка про долю освіти і дитини, вчителя і родини, краю і Батьківщини. Черкаси, 1997. 28 с.
39. Захаренко О. А. Слово до нащадків. К.: СПД Богданова А. М., 2006. 216 с.
40. Захаренко О. А. Усе починається зі школи. Суперечливі думки. Слово до нащадків. К., 2006. С. 69
41. Здобутки народної освіти УРСР: зб. / редкол.: Є. С. Березняк та ін.. К., 1976. 175 с.
42. Іванюк Г. І. Соціально-педагогічні засади розвитку сільської школи в Україні в другій половині ХХ століття: дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01, К., 2014., 592 с.
43. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. К. : Генеза, 2004. 496 с.

44. Коберник О. М. Психолого-педагогічне проектування виховного процесу в сільській загальноосвітній школі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : 13.00.07. К., 2000. 34 с.
45. Козак В. Є., Верховодова Л. Т., Синенко А. І. Матеріальна база сільської школи. К. : Рад. шк., 1979. 160 с.
46. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. К.: Преса України, 1996. 78 с.
47. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року. URL: <http://mon.gov.ua/images/files/0newssj/08/23/584>.
48. Корж Я. В. Рух земств за впровадження загальної початкової освіти. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. СДПІ ім. А. С. Макаренка. – Суми, 1998. – С. 3–11.
49. Корнетов Г. Б. Прогностическая функция истории педагогики. *Психолого-педагогический поиск*, 2011. № 1 (17). С. 90–104.
50. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандид. істор. наук : спец. 07.00.01. К., 2002, 11 с.
51. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). К.: Грамота, 2003. 216 с.
52. Кривчик Г. Г. Сільська школа : соціальна роль і перспективи URL: <http://www.library.diit.edu.ua/bitstream/123456789/9374/3/Krivchik.pdf>
53. Кузьмінський А. І. Місце університету в системі підготовки працівників освіти для сільської місцевості. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*: зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини. К., 2002. Вип. 3. С. 16–19.
54. Курляк І. Є. Народне шкільництво у Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.). *Педагогіка і психологія*. 1995. №1. С. 144–145.
55. Любар О.О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. К. : Знання, 2006. 447 с.

56. Макаренко А. С. Проблемы воспитания в советской школе. Педагогические сочинения : в 8-ми т. М., 1984. Т. 4. 1984. С. 203–207.
57. Макаренко А.С. О личности в обществе. Сочинения: в 7 т. М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. Т. 7. 1958. С. 11 – 16.
58. Мармазова О. Г. До питання освіти в Україні. *Схід*. 1998. № 5.(22). С. 40–42.
59. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навч. посіб. К.: Вікар, 2003. С. 236.
60. Мелешко В. В. Перспективи розвитку сільської школи. *Початкова школа*. 1999. № 12. С. 1–3.
61. Мелешко В. В. Управління малокомплектними початковими школами різної структури : дис. ... канд пед. наук : 13.00.01. К., 2002. 201 с.
62. Мельников М. А. Организация и методы работы учителя с несколькими классами: методическое письмо. М.: Педагогика, 1949. 25 с.
63. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / за заг. ред. В. Г. Кременя. К.: Педагогічна думка, 2016. 448 с.
64. Національна доповідь про стан та перспективи розвитку освіти в Україні / за заг. ред. В. Г. Кременя. [2-ге вид.]. К.: Педагогічна думка, 2011. 304 с.
65. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. URL: <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>.
66. Онишків З. М. Підготовка студентів до роботи в початковій школі сільської місцевості : монографія. Тернопіль : Богдан, 2015. 382 с.
67. Онишків З. М. Підготовка студентів до роботи в умовах малочисельної початкової школи. *Шляхи модернізації вищої освіти в контексті євроінтеграції*: матер. регіонального наук.-практ. семінару / за заг. ред. Г. В. Терещука. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2008. С. 169–171.

68. Онишків З. М. Розвиток початкової освіти в умовах національного відродження України. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун. імені Павла Тичини / ред. кол.: Н. С. Побірченко та ін. Умань : ФОП Жовтий О.О., 2014. Вип. 51. С. 206–212.

69. Организация системы культурно-бытового обслуживания на различных этапах преобразования сельских населенных мест. М.: Центр науч.-технич. информации по гражданскому строительству и архитектуре, 1971. 290 с.

70. Освіта в сільській місцевості: кризові тенденції та шляхи їх подолання: науково-практичне видання / авт.-упор. Є. В. Красняков. К.: Парламентське видання, 2012. 272 с.

71. Освіта України – запорука самореалізації особистості: *Тези доповіді Міністра освіти і науки України Станіслава Ніколаєнка на підсумковій колегії МОН України 17 серпня 2007 року*. Освіта України. 10 серпня 2007 р.

72. Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи. *Рад. шк.* 1984. № 6. С. 3–26.

73. Основы законодательства Союза РСР и союзных республик о народном образовании. М.: Известия советов депутатов трудящихся СССР, 1973. 39 с.

74. Пенішкевич О. І. Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII – початок XIX ст.): монографія. Чернівці : Рута, 2002. 520 с.

75. Побірченко О. М. Підготовка майбутніх учителів до професійної діяльності в умовах сільської початкової школи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04. Умань, 2011. 20 с.

76. Положення про індивідуальну форму навчання (затверджене наказом МОН України від 20.12.2002 р. №732): URL: http://www.mon.gov.ua/laws/MON_732.doc

77. Положення про освітній округ. Затверджено постановою КМУ № 777 від 27.08.2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/777-2010-%D0%BF#Text>

78. Помагайба В. І. Робота вчителя в малокомплектній школі. К. : Рад. школа, 1968. 165 с.

79. Присяжнюк Л. А. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до організації колективних форм роботи учнів сільських малочисельних шкіл : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04. Вінниця, 2009. 21 с.

80. Присяжнюк Н. І. Педагогічні умови організації навчально-виховного процесу в класах-комплектах з учнями 6-річного віку : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1990. 175 с.

81. Про розвиток сільської загальноосвітньої школи : постанова Кабінету Міністрів України від 20 лип. 1999 р. № 1305. *Освіта України: нормативно-правові документи*. К., 2001. С. 154–156.

82. Протоколи засідань колегії та документи до них. *ЦДАВО України*. (Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України). Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9, 102 арк.

83. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) : нариси / редкол.: М. Д. Ярмаченко та ін. К.: Радянська школа, 1991. 381 с.

84. Савченко О. Шкільна освіта як замовник підготовки майбутнього вчителя. *Модернізація педагогічної освіти як основа інтенсифікації професійної та світоглядної-методологічної підготовки вчителя початкових класів*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 30-річчю пед. фак. Дрогобич: Посвіт, 2009. С. 146–152.

85. Савченко О. Я. Врахування у підготовці вчителя ситуації розвитку сучасної сільської школи. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* :

зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини. К., 2002. Вип. 1. С. 139–142.

86. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи: підручник. К.: Грамота, 2012. 504 с.

87. Савченко О. Я. Про стан та перспективи розвитку загальноосвітніх закладів у сільській місцевості. *Почат. шк.* 1999. № 1. С. 1–3.

88. Савченко О. Я. Фактори впливу на якість загальної середньої освіти в сільській місцевості. *Сільська школа: стан, проблеми та перспективи розвитку* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 14–15 квіт. 1999 р. К., 2000. С. 7–14.

89. Сворак С. Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя II половини 40-х – I-ї половини 60-х років XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук. 07.00.01. К., 1999. 34 с.

90. Сірополко С. Історія освіти в Україні / ред.: Ю. Вільчинський, Л. Масенко. – К.: Наук. думка, 2001. 912 с.

91. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. К. : Довіра, 2000. 1018 с.

92. Ступарик Б. М. Національна школа : витоки, становлення : навч.-метод. посіб. К.: ІЗМН, 1998. 336 с.

93. Суворова Г. Ф. Совершенствование учебного процесса в малокомплектной начальной школе. М.: Педагогика, 1980. 88 с.

94. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. К.: А.П.Н., 2003. 68 с.

95. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. *Пед. газета.* 2002. № 10/11. С. 3–4.

96. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5 т. К., 1976-1977. Т. 1. С. 218.

97. Сухомлинський В. О. Особлива місія. Вибрані твори : в 5-ти т. К. : Рад. школа, 1977. Т. 5. 1977. С. 418–422.

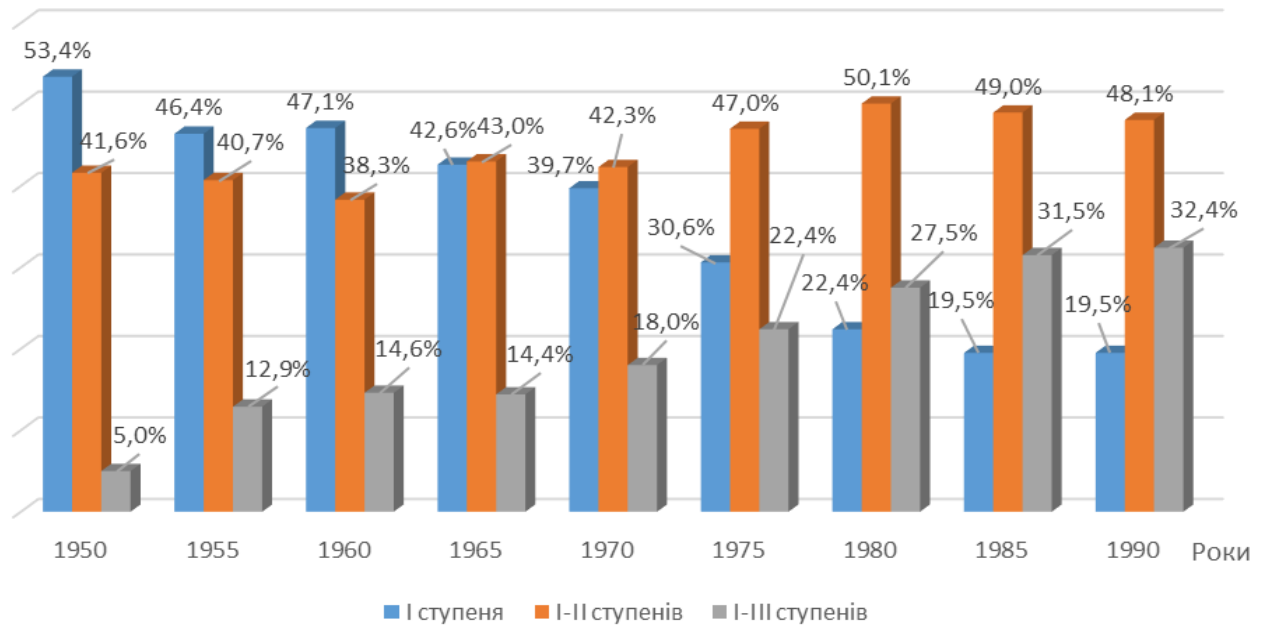
98. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа. Вибрані твори : у 5-ти т. К., 1977. Т. 4. 1977. С. 7–389.
99. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори : у 5-ти т. К.: Рад. школа, 1977. Т. 3. 1977. 670 с.
100. Сухомлинський В. О. Школа радості. Вибрані твори : у 5-ти т. К., 1976. Т. 3. 1976. С. 8–98.
101. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения: в 6 т. М.: Педагогика, 1988. Т. 2. Вопросы о народных школах. С. 73–80.
102. Фізеші О. Й. Початкові школи Закарпаття в системних освітніх трансформаціях другої половини ХІХ – початку ХХІ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : 13.00.01. К., 2016. 43 с.
103. Франчук Т. Й. Педагогічні системи минулого як суб'єкт оптимізації сучасної освіти: особливості трансформаційних процесів. *Особистісно орієнтований потенціал педагогіки В. О. Сухомлинського*. Зб. матер. міжвуз. наук.-практ. конф. (30 вересня – 1 жовтня 2008 року). Кам'янець-Подільський. 2008. 275 с.
104. Харченко І. А. Успішно здійснимо перебудову школи. *Рад. школа*. 1959. № 4. С. 60.
105. Хмельовська О. За роки незалежності з мапи України зникло 641 село. URL: <http://tyzhden.ua/News/77330>.
106. Черненко Г. П. Соціально-педагогічні засади розвитку початкової освіти в Україні (1917–1933 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01. К., 2005. 20 с.
107. Шацкий С. Т. Избранные педагогические сочинения: в 2-х т. М.: Педагогика, 1980. Т. 2.–1980. 416 с.
108. Щука Г. П. Проблеми розвитку сільської школи в українській педагогічній пресі в 50 – 80-ті роки ХХ століття: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01. Л., 2007. 253 с.

109. Ярощук Л. Г. Ідеї М. О. Корфа в контексті моніторингу якості освіти. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»*. Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя. 2011. № 10. С. 254–257.

110. Ястребова В. Я. Освітня програма сільської школи. Х.: Видав. гр. Основа, 2004. 112 с.

Додаток А

**Мережа закладів загальної середньої освіти сільської місцевості
у 1950 – 1990 рр.**

Додаток Б

**Мережа закладів загальної середньої освіти сільської місцевості
у 1991 – 2016 рр.**

